

EVENEMANGSOMRÅDET

KULTURMILJÖUNDERLAG TILL PLANPROGRAM,
DEL AV EVENEMANGSOMRÅDET
INOM STADSDELEN HEDEN I GÖTEBORG

EVENEMANGSOMRÅDET: KULTURMILJÖUNDERLAG TILL PLANPROGRAM

April 2023

Kulturmiljörapport 2023:03

Beställares dnr 1072/22

Kulturförvaltningens dnr 0789/22

Beställare: Stadsbyggnadsförvaltningen

Beställares representant: Elisabet Ejeborn

Västra Götalands län, Göteborgs stad

Text och research: Anette Lindgren

Foto: Göteborgs stadsmuseums arkiv och författaren, där annan fotograf ej anges.

Kartor och stadsplaner: Stadsbyggnadskontoret och lantmäteriet

Omslag: Ekonomiska kartan 1934 och flygbild från 2022 över planområdet,

Göteborgs Stadsmuseum

Norra Hamngatan 12, se-411 14 Göteborg

Tel: +46 (0)31-368 36 00

stadsmuseum@kultur.goteborg.se

EVENEMANGSOMRÅDET

KULTURMILJÖUNDERLAG TILL PLANPROGRAM,
DEL AV EVENEMANGSOMRÅDET
INOM STADSDELEN HEDEN I GÖTEBORG

Landeriet Norra Burgården från Mölndalsån omkring 1926. Uppläggningsplats för fritidsbåtar var en av platsens användningar efter det att staden löste in egendomen vid sekelskiftet 1900. De flesta av byggnaderna revs på 1930-talet, resten inför byggandet av Valhalla IP på 1960-talet.

Valhallabadets nya utebassäng under invigningsåret, i juni 1967. Åt öster syns det ännu småskaliga Gårda. Foto Kamerareportage, GSM Arkiv.

INNEHÅLL

Inledning	7	Historik:	
Bakgrund	7	Områdets utvecklingsskeden	27
Innehåll	7	Topografin, Burgårdsåsen och Mölndalsån	27
Aktuellt skydd	9	Området i relation till den befästa staden	27
Riksintresse för kulturmiljövården	9	Området i stadens utkant	27
Riksintressen i Göteborgs översiktsplan	9		
Byggnadsminne	9	Landerierna 1621-1900	29
Värdefull bebyggelse, PBL	10	Donationsjordarna	29
Bevarandeprogram	10	Landerierna i undersökningsområdet	29
Skydd i detaljplan	10	Tegelbruket	31
Fornlämning	11	Stora Katrinedal	31
Befintliga kunskapsunderlag	11	Norra Burgården	33
Göteborg förstärkt: Landerierna	11	Stora Katrinelund	33
Handlingsprogram för landerierna	13		
Gårda och evenemangsstråket	13	Industrialism och nya stadsplaner	35
Valhallabadet	13	Tillfällig användning under tidigt 1900-tal	37
Moderna monument	10	Tillfälliga verksamheter	37
		Burgårdskolonin	37
Kulturhistoriska förutsättningar:		Nödbostäder	37
inför program och detaljplaner	15	Burgårdsteatern	37
Formella förutsättningar	15	Jubileumsutställningen 1923	37
Landeriet Stora Katrinelund	15	Daghemmet	37
Valhallabadet	15	Burgårdsskolonin	39
Scandinavium	15	Bostadskolonin	39
Behov av fördjupningar	17	Friluftsteatern	41
Valhallabadet	17	Daghemmet	41
Scandinavium	17		
Stora katrinelund	17	1950-2000: Plats för bad och idrott	43
Högsta värde inom planprogrammets område	19	Valhallabadet	45
		Nya Ullevi	45
Inspiration till framtida planering:		Valhalla Idrottsplats	47
Landerilagret	21	Valhalla sporthallar	47
Värdefulla spår efter landerierna	21	Scandinavium	49
Syftet med kapitlet	21		
Göteborg förstärkt: Landerierna	21	Källor	51
Materiella och immateriella spår	22		
Tegelbruket	22	BILAGOR:	
Stora Katrinedal	22	Bilaga 1: "Landerierna i bild" Bildbilaga över områdets	
Stora Katrinelund	23	fyra landerier.	
Norra Burgården	23	Bilaga 2: "Valhallabadet - Kulturhistoriskt underlag"	
		Kulturmiljörapport 2013:04, Reviderad 2023	

Området med Stora Katrinelund i förgrunden, fotograferat från en av pylonerna till den nyuppförda arenan Nya Ullevi, 1958.

INLEDNING

Bakgrund

Enligt beslut i kommunfullmäktige 2022-04-28 har kommunstyrelsen i samverkan med flertalet nämnder och bolagsstyrelser inom Göteborgs Stad fått i uppdrag att planera vidare för ny arena och stadsutveckling inom evenemangsområdet. Uppdraget omfattar ersättning för nuvarande Scandinavium, Valhalla sporthallar och Valhallabadet samt tidigare Lisebergshallen. Enligt beslutet framgår att ny arena, annex och sporthallar ska placeras söder om Valhallagatan och ett nytt centralbad ska placeras norr om densamma.

Stadsbyggnadsförvaltningen tar med bakgrund av detta beslut för närvarande fram ett detaljplaneprogram för norra delen av det så kallade evenemangsområdet. Projektet heter "Detaljplaneprogram för del av evenemangsområdet" och ligger inom stadsdelen Heden i Göteborg".

Detaljplaneprogrammet har till syfte att möjliggöra för stadsutveckling i området med centralbad, arenor och blandstad; service, bostäder, park och gröna stråk. Området ska utvecklas med hög kvalitet och utgöra en attraktiv stadsmiljö.

Parallellt med att planprogrammet tas fram påbörjas arbetet med detaljplaner för norr respektive söder om Valhallagatan i enlighet med uppdrag till byggnadsnämnden.

De kvaliteter och funktioner som området hyser idag i form av event- och idrottsområde, park, blågrönt stråk, kulturmiljö med mera ska utveck-

las och värnas. Det finns ett behov av en ökad kunskap beträffande områdets kulturmiljövärden, vilket är syftet med den aktuella kulturmiljöutredningen. Genomförande

Underlaget har tagits fram under perioden februari - april 2023 av Göteborgs stadsmuseum. Rapporten är framtagen av bebyggelseantikvarie Anette Lindgren med bistånd av arkeolog Karolina Kegel.

Innehåll

Innehållsmässigt består underlaget av tre huvudsakliga block:

1. Historik, historisk bakgrund. Tillbakablickande del. Avsnittet behandlar områdets fysiska utveckling Arkivhandlingar från byggnadsnämndens och kulturförvaltningens arkiv samt litteratur och foton är primära källor.
2. Beskrivning av kulturhistoriskt värde i miljön. Befintligt tillstånd, nutidsanalys. Identifierar kulturhistoriskt viktiga karaktärsbärande element, vyer och visuella/funktionella sammanhang.
3. Kulturhistoriska förutsättningar. Framåtsyftande sammanställning av områdets värden, vidare arbete och medskick till planering.

Rapporten ska ge en övergripande förståelse för området med befintliga skydd och värden. För enskilda byggnader ska behov av fördjupningar pekas ut.

Fotnot: Avsnitt tre är placerat först i rapporten, följt av historik och nuläge.

Aktuellt skydd

- Bevarandeprogram del 1-3
- Riksintresse (ej exakt gräns, se förklaring)
- Byggnadsminne
- Qq Skyddsbestämmelser

Aktuellt skydd

Inom området finns flera typer av skydd för kulturhistoriskt intressanta miljöer och objekt. I flera fall finns skydd som överlappar varandra. De hanteras också i olika lagrum; riksintresse för kulturmiljövården skyddas genom Miljöbalken, byggnadsminne och fornlämning i Kulturmiljölagen. Bebyggelse i bevarandeprogrammet samt med planskydd hanteras i PBL.

Riksintresse för kulturmiljövården

I planeringen ska områden av riksintresse för kulturmiljövården skyddas mot åtgärder som påtagligt kan skada kulturmiljön.

Riksintressena hanteras i 3 kapitlet 6 § Miljöbalken. Det finns allmänna råd om tillämpningen av miljöbalkens bestämmelse, framtagna av Naturvårdsverket och Riksantikvarieämbetet: NFS 2005:17.

Stora Katrinelund är en omistlig värdebärare inom riksintresse för kulturmiljövården, där resterna av donationsjordarnas landerier är ett av de riksintressanta uttrycken för 1600- och 1700-talens fästningsstad. Landerierna kopplar till fästningsstaden genom att de var tänkta att bidra till stadens livsmedelsförsörjning, och att det var orsaken till att kronan donerade markområdena till staden.

Undersökningsområdet angränsar också till de riksintressanta miljöerna Gårda (fabriks- och arbetarsamhälle) samt stenstaden från utbyggnadsfasen kring sekelskiftet 1900, som med kärna i Vasastaden och Lorensberg även omfattar delar av Heden och Johanneberg. Gränsen går i Skånegatan.

Gränser för riksintressen

Riksintressenas gränser är inte skarpa. Även det som utförs utanför markeringen på kartan, men som riskerar att påtagligt skada riksintressets värden, kan uppmärksammas av Länsstyrelsen.

Riksintressena som tillgång

Göteborgs riksintressanta kulturmiljöer är också tydliga göteborgskaraktärer. Genom att använda riksintressena som utgångspunkt för planeringen stärker man det göteborgsspecifika, och berättelsen om Göteborg.

Riksintressen i Göteborgs översiktsplan

I översiktsplanen beskriver kommunen på vilket sätt riksintressen inom Göteborgs Stad berörs av översiktsplanens förslag, hur de har tillgodosetts samt kommunens uppfattning i de fall den avviker från statens vad gäller specifika riksintressen.

Generellt är kommunens bedömning att ett riksintresse är tillgodosett om översiktsplanen inte redovisar några anspråk på förändring inom eller i direkt anslutning till området. Skydd i form av exempelvis reservat eller detaljplan bedöms också vara ett sätt att ytterligare tillgodose riksintresset.

Planprogrammet ligger inom översiktsplanens kompletteringsområde "Längs Mölndalsån". Ytan beskrivs beröra; Del av riksintresset för Göteborgs innerstad O 2:1-5 (Stora Katrinelunds landeri) samt Gårda O2:4. Vidare understryks att "Bebyggelse och miljöer inom utpekade bevarandehöjningsområden och/eller riksintresseområde är att betrakta som särskilt kulturhistorisk värdefull och ska inte förvanskas."

För kompletteringsområden i det som betecknas som innerstaden gäller att endast en mindre andel ny bebyggelse tillkommer, förutsatt att behov av ytor för parker och kommunal service kan tillmötesgå. Öppna ytor ska endast i undantagsfall tas i anspråk.

En av de rekommendationer som ÖP lämnar till vidare planering är att ändringar och tillägg "ska göras med ett respektfullt förhållningssätt till befintlig gestaltad livsmiljö, det befintliga stadslandskapet, dess kulturvärden och den arkitektoniska helheten."

Byggnadsminne

Stora Katrinelund är byggnadsminne sedan 1973. Det skyddade området omfattar de bevarade byggnaderna och den anlagda parken från Levgrensvägen och en bit in i Burgårdsparken.

På östra sidan om Mölndalsån ligger de två byggnadsminnena Göteborgs Remfabrik och Hästsko-sömsfabriken. Sammantaget har åns sträckning längs planområdet ett stort berättarinnehåll vilket ger stor potential i planeringen.

Gränser för byggnadsminnet

Byggnadsminnen har skarpa gränser, åtgärder innanför avgränsningen på byggnadsminnet kräver tillstånd från Länsstyrelsen.

Byggnadsminnen hanteras enligt Lagen (1988:950) om kulturminnen m.m. (KML) 3 kap.

Fråga väckt om byggnadsminne

Valhallabadet är vid tiden för denna rapportskrivning föremål för en andra ansökan om byggnadsminnesförklaring. Fråga om byggnadsminnesförklaring har, liksom första gången, väckts av allmänheten.

En fördjupad diskussion om byggnadsminnesfrågan finns i bilagan till denna rapport, *"Valhallabadet - Kulturhistoriskt underlag"* (Kulturmiljörapport 2013:04, reviderad 2023), sidan 19-21. Länsstyrelsens hela svar på den första ansökan är också återgivet där.

I svar på den första ansökan svarade Länsstyrelsen att den *"delar uppfattningen att Valhallabadet har mycket höga kulturhistoriska värden och sett till dessa skulle anläggningen rimligtvis kunna förklaras som byggnadsminne"*. Man avslag ändå ansökan eftersom det saknades tydlighet från badhusets ägare om att de önskade bevara anläggningen åt framtiden. Länsstyrelsen inrättar inte byggnadsminnen utan samförstånd med dess ägare.

I detta kulturmiljöunderlag beskrivs Valhallabadet som en anläggning av byggnadsminnesklass. Den bedömningen vilar på ovanstående svar från Länsstyrelsen. I dagsläget ska badhuset bedömas enligt PBL 8 kap 13§, med den mest långtgående tolkningen av paragrafen; *"En byggnad som är särskilt värdefull från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt får inte förvanskas."*

Värdefull bebyggelse, PBL

Byggnader och bebyggelse som ingår i Göteborgs stads bevarandeprogram anses särskilt värdefulla. Dessa byggnader omfattas av 8 kap. 13 § 14§ och 17§ i plan- och bygglagen.

Vid planläggning ska byggnader och bebyggelseområden som bedömts som särskilt värdefulla

skyddas mot förvanskning. Även byggnader utanför programmet kan bedömas omfattas av detta skydd. Ändringar och tillägg i bebyggelsen ska göras varsamt så att befintliga karaktärsdrag och kvaliteter respekteras och tillvaratas.

För samtliga byggnadsverk inom planprogrammet gäller även det generella kravet på varsamhet i PBL 8 kap 17 §. Vidare ska planläggning enligt PBL ske med hänsyn till natur- och kulturvärden (PBL 2 kap. 6 §).

På några ställen finns skydd i detaljplan som också hänvisar till PBL. Inventeringen *"Moderna monument"* stärker de ingående byggnadernas särskilda kulturhistoriska värde gentemot PBL.

Bevarandeprogram

Delar av programområdet och dess närmaste omgivningar ingår i stadens bevarandeprogram Kulturhistoriskt värdefull bebyggelse del 1 och 3. De har bedömts vara särskilt kulturhistoriskt värdefulla och vara av sådan vikt att dess bevarande kan sägas utgöra ett verkligt allmänt intresse.

Inom planprogrammets område ligger Stora Katrinelund, Valhallabadet och Scandinavium. Precis utanför gränsen finns Gårda, stenstaden runt Engelbrektsgatan, de modernare byggnaderna i kvarteret Opalen, stråket med skolor och Norska sjömanskyrkan längs Skånegatan och Nya Ullevi. Byggnaderna och miljöerna beskrivs i sina sammanhang längre fram i rapporten.

Skydd i detaljplan

Stora Katrinelund har detaljplan med skydds- och varsamhetsbestämmelser. Övriga byggnader inom planprogramsområdet saknar skydd i detaljplan.

Fornlämning

Inga registrerade fornlämningar finns inom området, men det är inte heller arkeologiskt utrett.

Lämningarna efter landerierna är fornlämningar i det hänseende att de är varaktigt övergivna. Det kan komma krav på arkeologisk utredning av området. Det är Länsstyrelsen som beslutar i denna fråga.

Befintliga kunskapsunderlag

Göteborg förstärkt: Landerierna

Göteborgs stadsmuseum tog 2017-2018 fram en kulturmiljövision för Göteborgs landerier, med en analys av aspekten landerierna inom riksintresset för kulturmiljövården "Göteborgs innerstad" (O 2:1-5). Rapporten syftar även till att belysa dess styrkor och svagheter och hitta förstärkande åtgärder. Kärnan är de värdebärande byggnader och strukturer som finns bevarade till idag.

Kulturmiljövisionen tar sin utgångspunkt i historik och beskrivningar av bevarade spår efter landeriepoken i Göteborg. Den lämnar också förslag på hur dessa spår kan stärkas plats för plats

och hur de kan lyftas till en gemensam starkare berättelse.

Landerierna är redan idag en tillgång i stadsmiljön, även de landerier som bara har relativt små spår bevarade. Anläggningarna bidrar med värden för rekreation, med estetiska värden och genom att de ger stadsrummet historiskt djup.

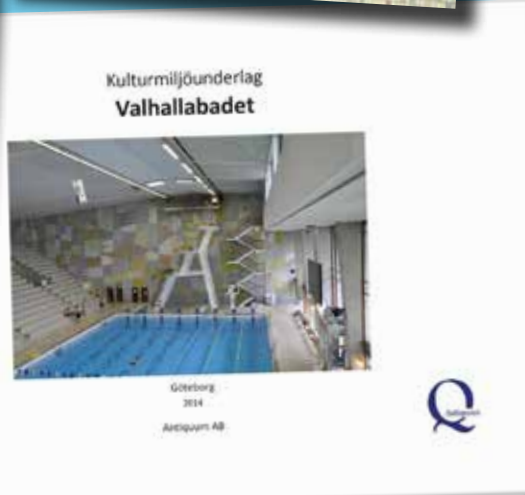
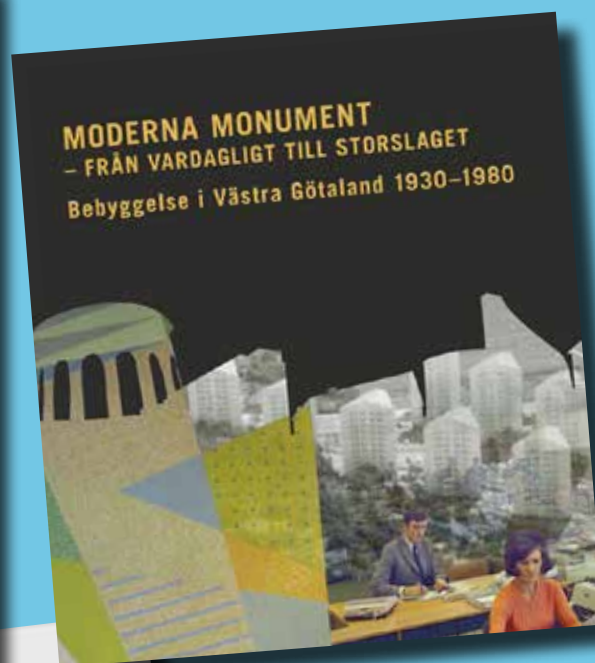
Rapporten heter "*Kulturmiljövision Göteborg förstärkt: landerierna*", kulturmiljörapport 2018:01 och nås enklast via Stadsmuseets hemsida.

Direktlänk till rapporten:

https://samlingar.goteborgsstadsmuseum.se/carlotta/web/image/blob/1335950/Kulturmilj%C3%B6rapport%202018_01.pdf

Valhalla 1962, barn i utebassängen

Handlingsprogram för landerierna

Som steg två i landeriprojektet togs även ett handlingsprogram fram, "Göteborg förstärkt: Landerierna, Handlingsprogram för ett stärkt riksintresse", kulturmiljörapport 2018:06.

Handlingsprogrammet ska fungera som planeringsunderlag i stadsutvecklingsprocesser och ska kunna användas i flera olika projekt med syfte att förstärka berättelsen om Göteborgs landerier. Det innehåller både förslag för de enskilda platserna och övergripande förslag för att binda samman berättelsen.

Länk till digitalt dokument:

https://samlingar.goteborgsstadsmuseum.se/carlotta/web/image/blob/1336572/Kulturmilj%C3%B6rapport%202018_06.pdf

Gårda och evenemangsstråket

Kulturmiljörapporten togs fram i samband med arbetet med FÖP centrala Göteborg och Program för Gårda år 2016.

Den är en sammanställning av redan antagna planer och program som behandlar kulturmiljövärden, med genomgång och analys av dessa, inklusive redogörelse av kompletteringsbehov. Rapporten innehåller också en historisk översikt och nulägesbeskrivning.

Valhallabadet

"Valhallabadet - Kulturhistoriskt underlag" (Kulturmiljörapport 2013:04) behandlar anläggningens kulturhistoriska värden, historia, ursprungliga idé och design samt en nutidsbeskrivning. Den är en grund till texterna om Valhallabadet i denna rapport.

Direktlänk till rapporten:

<https://samlingar.goteborgsstadsmuseum.se/carlotta/web/object/1154422>

Fotnot: En reviderad och uppdaterad version av rapporten ligger som bilaga till detta kulturmiljöunderlag.

Kulturmiljöunderlag - Valhallabadet

Antiquum utförde 2014 ett kulturmiljöunderlag för Valhallabadet, på uppdrag av stadslednings-

kontoret. Syftet var att ge en fördjupad beskrivning och karaktärisering av exteriörens och interiörernas kulturhistoriska, arkitektoniska och upplevelsemässiga kvaliteter, samt identifiera särskilt värdefulla egenskaper.

Särskilt värdefulla egenskaper samlas i listor för de olika värdekategorier som utgör dokumentvärden och berättarinnehåll i badet. Siktlinjer och sammanhang behandlas. Byggnadsbeskrivning och karaktärisering ger en bra bild av nuläget i anläggningen (2014).

Rapporten "Kulturmiljöunderlag Valhallabadet, Göteborg 2014, Antiquum AB" finns i stadens diarium.

Moderna monument

Länsstyrelsen Västra Götaland, Västarvet och Göteborgs stadsmuseum genomförde åren 2008-2015 projektet "Moderna Västra Götaland" som uppmärksammar länets kulturarv från efterkrigstiden. Närmare hälften av alla byggnader i Sverige är uppförda mellan 1930 och 1980.

I delprojektet "Moderna monument" lyftes ett urval av moderna byggnader fram som särskilt värdefulla. De 164 objekten är länets mest representativa, välbevarade och värdefulla från epoken, alltså "Moderna monument". Definitionen av ett modernt monument är en byggnad eller en anläggning som kan ses som en symbol för det moderna välfärdssamhällets framväxt under 1900-talet. Samtliga har sådana värden att de uppfyller kriterierna för begreppet "särskilt värdefull från kulturhistorisk synpunkt" i plan- och bygglagen. Några av dem är redan skyddade som byggnadsminnen, alla håller byggnadsminnesklass.

Tjugofem av de 164 monumenten ligger i Göteborgs kommun, två av dem berörs av planprogrammet; Nya Ullevi och Valhallabadet. Nya Ullevi värderas som modernistiskt landmärke, symbolbyggnad och med immateriella värden knutna till rollen som idrotts- och evenemangsarena. Valhallabadet har monumentstatus genom sina höga arkitektoniska och konstnärliga värden, särskilt nämns Nils Wedels mosaik, hopptornet och trappan i simhallen.

Valhallabadet 2013, foto Sanja Peter

Stora Katrinelunds entréparti, foto Ola Eriksson 2017

KULTURHISTORISKA FÖRUTSÄTTNINGAR: INFÖR PROGRAM OCH DETALJPLANER

Detta kapitel behandlar de byggnader och strukturer som ur ett kulturhistoriskt perspektiv bör bilda utgångspunkt för planering i området.

Avsnittet tydliggör även vilka fördjupningar som behövs för de redan utpekade kulturhistoriskt värdefulla byggnader som påverkas direkt av planerna.

Lagret med värdefulla spår efter landerierna har ett eget kapitel efter detta, sid 20-23, med medskick till fortsatt planering rörande de fyra landerier som legat längs denna sträcka av Mölndalsån.

FORMELLA FÖRUTSÄTTNINGAR

Landeriet Stora Katrinelund

Landeriet är byggnadsminne, omfattas av bevarandeprogram och är en omistlig värdebärande inom rikintresset för kulturmiljövård. Det har därigenom lagskydd i KML, PBL och Mijlöbalken (se avsnitt "Aktuellt skydd"). Byggnadsminnet omfattar kvarstående byggnader samt den engelska landskapsparken och området runt entrén.

Se även nästa kapitel om landerierna, samt dokumentet "Göteborg förstärkt: Landerierna, Handlingsprogram för ett stärkt riksintresse", kulturmiljörapport 2018:06.

Valhallabadet

Byggnaden ingår i "Kulturhistoriskt värdefull bebyggelse del III", stadens program för bevarande, med

motiveringen att Valhallabadet har en omisskännlig 50-talskataktäroch en interiör med hög kvalitet i material och utförande. Nils Wedels tidstypiska monumentala väggutsmyckningar i simhallen hör ihop och definierar badet som en ikon för femtiotalets badideal.

Byggnaden bedöms ha mycket höga kulturhistoriska värden, inklusive konstnärliga och estetiska värden och omfattas av PBL 8 kap 13§ förbud mot förvanskning.

Se även bilagan med den omarbetade rapporten "Valhallabadet - Kulturhistoriskt underlag" (Kulturmiljörapport 2013:04, reviderad 2023).

Scandinavium

Arenan ingår i "Kulturhistoriskt värdefull bebyggelse del III", med motiveringen att dess karaktäristiska siluett i stadslandskapet är starkt förknippad med sport- och musikevenemang. I konstruktionen återspeglas höga byggnadstekniska ambitioner. Byggnaden med träningshallarna har en enkel och klar uppbyggnad som ansluter sig till omgivningen samtidigt som den har ett arkitektonisk-tegenvärde. Arenans karaktäristiska siluett och konstruktionen med det dubbelkrökta taket och den synliga betongkonstruktionen betonas.

Byggnaden bedöms ha höga kulturhistoriska värden, inklusive byggnadstekniska och stadsbildsmässiga värden och omfattas av PBL 8 kap 13§ förbud mot förvanskning.

Valhallabadet 2013. Foto Sanja Peter

Scandinavium strax efter invigning GSM arkiv (Kamerareportage)

BEHOV AV FÖRDJUPNINGAR

Av de fördjupningar som beskrivs nedan kan vissa behövas i programskedet, innan inriktningarna är låsta, medan andra kan skjutas till detaljplaneskedet. Det viktiga är att de utförs i tillräckligt god tid för att kunna få verkan på bevarandefrågorna och stadsutvecklingen i området.

VALHALLABADET

Valhallabadet har mycket höga kulturmiljövärden, vilket har lyfts fram ett flertal gånger. Anläggningen håller byggnadsminnesklass och hade med största sannolikhet redan varit byggnadsminne om stadens ledning varit tydligare med en ambition att bevara badet.

Med detta sagt, och i och med fullmäktigebeslutet om planering för ny arena och stadsutveckling inom evenemangsområdet, så behövs fördjupade studier av Valhallabadet. Inledningsvis:

En beskrivning och värdering av badhuset och dess olika delar. Förtydligande av vilka delar och sammanhang som har de högsta bevarandevärdena. Bedömning av tålighet för förändringar i de olika delarna.

I nuläget behövs även beskrivningar och konsekvensbeskrivningar av alla rimliga alternativ till rivning av badhuset. Det omfattar:

Beskrivningar av delvis bevarande, värdet och konsekvenserna av detta.

- Kan badet ha en annan användare eller annan användning än idag?
- Kan man bygga in simhallen i en annan byggnad?
- Kan man flytta mosaiker och keramik?
- Ytterligare former av delvis bevarande?

Utöver de kulturhistoriska värdena som knyter an direkt till byggnaden så behöver de övriga fyra kulturvärden hanteras. Det handlar främst om värdena Identitet och Konst.

Kulturhistoriska konsekvenser för hela staden

Valhalla är en värdefull kulturmiljö, ett historiskt ankare och en fungerande integrationsskapande mötesplats. Fördjupningen bör även undersöka vad olika scenarier ger för konsekvenser för staden som helhet.

Kulturhistoriska konsekvenser på ett nationellt plan

Byggnaden har ett synnerligen högt kulturhistoriskt värde. Konst, arkitektur och berättarnehåll har värden på ett nationellt plan. Även dessa konsekvenser behöver beskrivas.

SCANDINAVIUM

Arenan byggdes till stadens 350-årsjubileum. Den blev snabbt ett landmärke och en lätt igenkännbar Göteborgssymbol som ingår i många illustrationer och siluetter av Göteborg, inklusive den officiella på Göteborgs stads hemsida. Arenan har en stark identitetsskapande roll i stadsrummet, stadsdelen och staden.

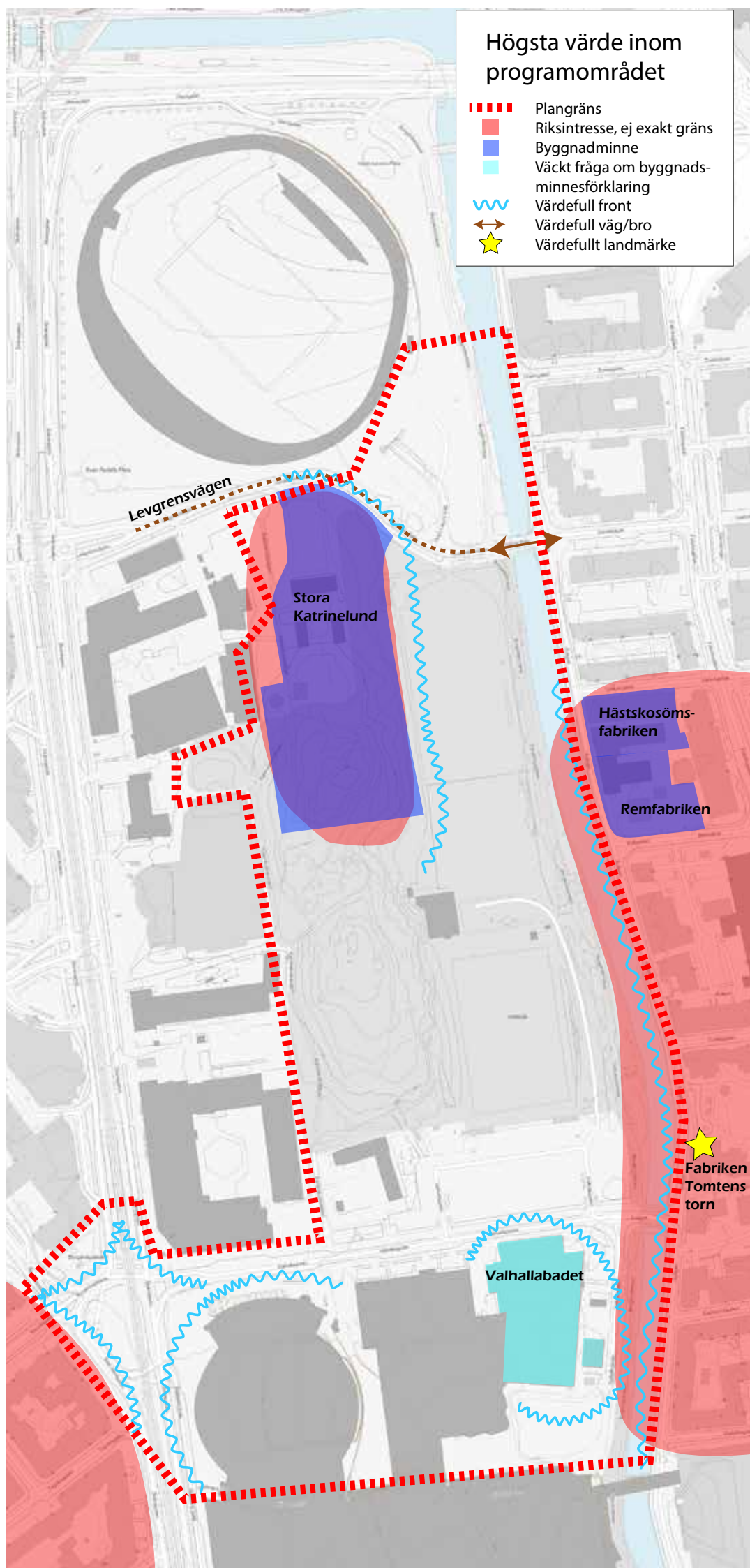
Scandinavium kan komma att ändas eller ersättas. En fördjupande dokumentation med karaktärisering och värdering av byggnadsverket behöver tas fram. Fördjupningen ska kunna stötta konsekvensbedömningar av olika förslag till förändringar som kan bli aktuella på platsen, inklusive rivning. Stadsbildsanalys bör ingå i underlaget.

STORA KATRINELUND

Landeriet bestod ursprungligen av ett större område än det som idag omfattas av olika skydd. Ett underlag behöver kartlägga och utreda vilka strukturer och värden som finns bevarade utöver byggnadsminnets avgränsning. Det behövs en bedömning av påverkan på riksintresset, omfattning av underlag bestäms i dialog med Länsstyrelsen.

De skyddade delarna av Stora Katrinelund kommer inte att påverkas direkt av planeringen men anläggningen kan få ökade eller minskade kvaliteter beroende på hur program och detaljplaner gestaltas. Dessa behöver därför vara tydliga i ambitionen att stärka landeriets värden, bidra till utvecklingen av landeriberättelsen och låta värdena vara en utgångspunkt i planeringen. Förslag behöver också konsekvensbeskrivas i relation till den kulturhistoriskt värdefulla miljön.

Som underlag för detta finns bland annat "Kulturmiljövision Göteborg förstärkt: landerierna", kulturmiljörapport 2018:01, "Göteborg förstärkt: Landerierna, Handlingsprogram för ett stärkt riksintresse", kulturmiljörapport 2018:06.

HÖGSTA VÄRDE INOM PLANPROGRAMMETS OMRÅDE

Illustrationen till vänster sammanfattar de högsta kulturhistoriska värdena inom området. Nedan beskrivs några kulturmiljö- och stadsbyggnadsvärden som de olika kulturmiljöerna bär in i planprocessen.

De övergripande beskrivningarna av miljöernas och objektens kulturhistoriska egenvärden som riksintressen, byggnadsminnen och ingående i program beskrivs på sidan 8-9, under rubriken "Aktuellt skydd". Där finns också referenser till de olika lagrum som gäller.

Riksintresse för kulturmiljövården

Riksintressena *Stora Katrinelund* och *Gårda* är värdefulla miljöskapande större enheter inom och i anslutning till planområdet. Tillgången till och vyerna mot områdena är stora resurser i kommande stadsbyggnad. Särskilt gällande *Stora Katrinelund* behövs planering som utgår från den befintliga miljön och hur man kan stärka den.

Se vidare i "Göteborg förstärkt: Landerierna, Handlingsprogram för ett stärkt riksintresse", kulturmiljörapport 2018:06.

Byggnadsminnen

Tre byggnadsminnen flankerar ytan i planområdets norra del, *Göteborgs Remfabrik*, *Hästsöksömsfabriken* och landeriet *Stora Katrinelund*. De ligger på var sin sida om Mölndalsån och skapar en estetiskt och historiskt innehållsrik delmiljö. En rekommendation är att de bör få ta plats i de stadsrum man skapar.

Väckt fråga om byggnadsminnesförklaring

Valhallbadet är en anläggning av byggnadsminnesklass. Den har mycket höga värden. Fördjupningen enligt sidan 17 kan ge viktiga rekommendationer för planeringen framåt.

Värdefulla fronter

Temat värdefulla fronter beskriver vyer som behöver plats i kommande stadsrum. Fronter och vyer mot värdefulla objekt behöver inte lämnas fria i sin helhet, men de bör förvaltas i gestaltningen av nya stadsrum och stråk.

Byggnadsminnet *Stora Katrinelund* omfattar byggnaderna och parken. Det som tillkommer måste stärka kvaliteterna i landområdet, visuellt och funktionellt. Rekommendation: Utveckling av tydligare entrépunkter, bättre rumsligheter runt landeriet, visuella och funktionella kopplingar till planområdet.

Fördjupningen enligt sidan 17 och handlingsprogrammet för ett stärkt riksintresse kan ge fler rekommendationer.

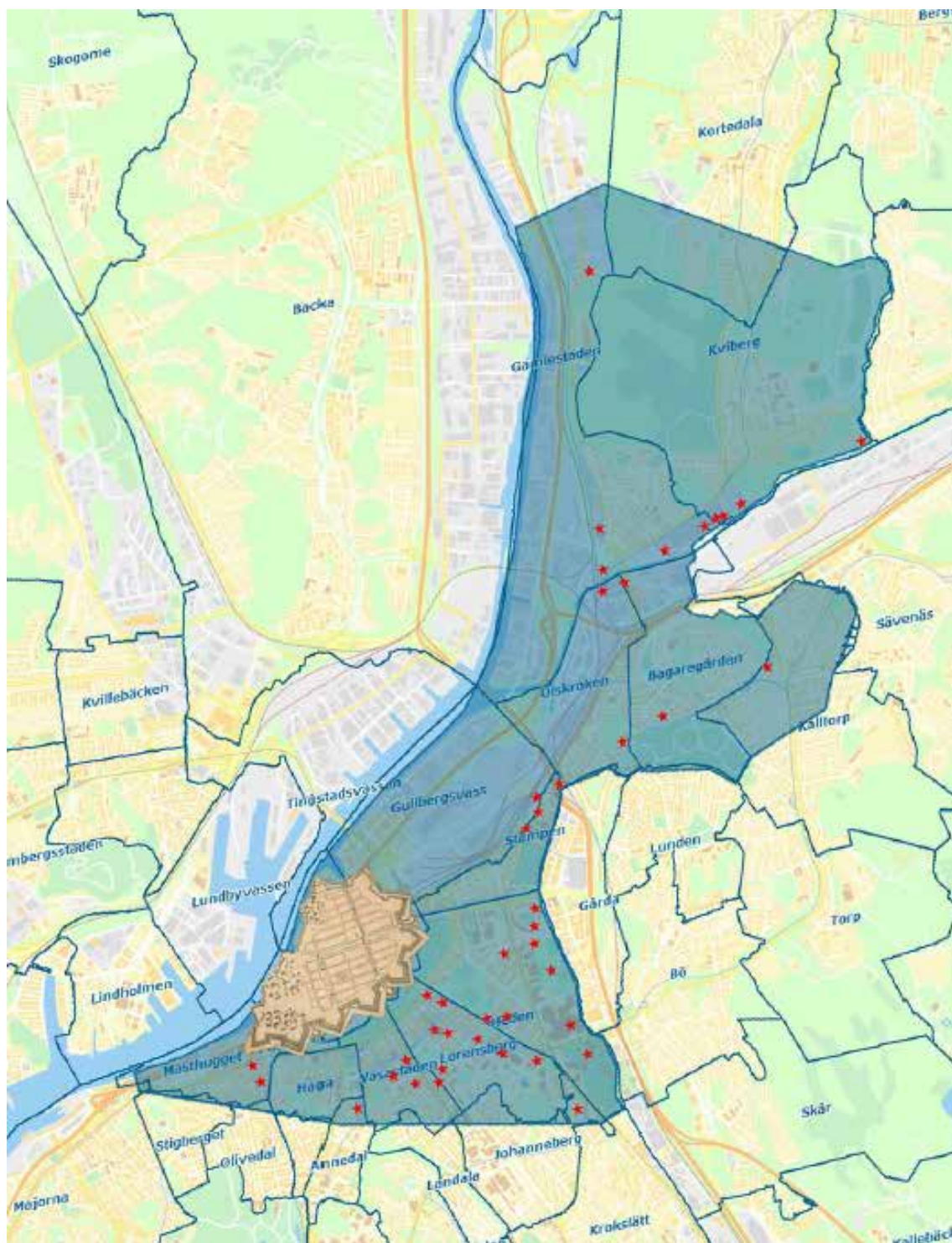
Burgårdsplatsen är något odefinierad men innehåller en yta framför Burgårdsgymnasiet, en del av ytan vid Scandinavium och en del framför kvarteret Opalen. Mot platsbildningen vetter byggnader som alla är goda representanter för sin tids arkitektur. En rekommendation är att kompletteringar också bidrar med intressanta fronter mot platsen. Det stärker även de äldre.

Valhallabadet är en byggnad utan baksida, den har gestaltade volymer och detaljer åt alla håll. För temat värdefulla fronter är det en rekommendation att dessa kvaliteter tillvaratas vid gestaltning av kommande stadsrum.

Vyn mot *Gårda* är en innehållsrik bild med bitvis mycket höga estetiska och kulturhistoriska värden. Rekommendation: Vyer mot värdefulla byggnader och miljöer bör betonas och tillvaratas vid placering gestaltning av platser, stråk och bebyggelse.

Värdefull väg/bro - Levgrenvägen och Gårdabron
Koppling mellan staden och gamla Örgryte socken med hög ålder. Den mjuka kurvan följer gamla ägo gränser. Broläget finns med på kartor sedan 1700-talet. Den trädkantade vägen och bron är mycket värdefulla historiska spår, en del av stadens ursprungliga struktur.

Värdefullt landmärke - tornet på Tomtens fabriker
Klocktornet på f.d. Tomtens fabriker ritades av Arvid Bjerke i början av 1920-talet. Klockspelets musikstycken var komponerade av fabriksägarrens vän Wilhelm Stenhammar. Tornet är ett lokalt landmärke och siktlinjer från planområdet bör värnas. Rekommendation: Vyer mot tornet från planområdet bör inte blockeras.

Det blåmarkerade området visar Göteborgs ursprungliga ägor. Fästningen är ditlagd för orientering. Det är på dessa marker som arrenden i form av landerier lämnades ut. De röda stjärnorna visar ungefärligt läge för alla större landerianläggningar under andra halvan av 1800-talet.

Området söder och öster om centrum var landeritätt under perioden. Staden löste in markerna i den takt det gick, för att kunna bygga ut staden i Vasastaden, Lorensberg, Heden och så vidare.

Det är de fyra stjärnorna på rad längs Mölndalsån mittemot texten "Gårda" som berörs mer direkt i denna rapport. Längre i söder, där Svenska Mässans byggnader anas under det blå, är Södra Burgården och ännu mer söderut ligger Lisebergs landeri.

INSPIRATION TILL FRAMTIDA PLANERING: LANDERILAGRET

VÄRDEFULLA SPÅR EFTER LANDE- RIERNA

Att spåren efter landerierna fortfarande är synliga och lättillgängliga på många håll inom stadens ursprungliga marker är ett av Göteborgs speciella särdrag. Förutom att vara värdefulla som kontrast i skala och miljö är de historiska ankare som både komplicerar och förtydligar staden.

Landerispåren visar på en inte alltför avlägsen tid då stadskärnan omgavs av odlings- och betesmarker. Det ger ett tydligt perspektiv på industrialismens och postindustrialismens stad. Genom att stärka landerierna stärker man det speciella med Göteborg.

Syftet med kapitlet

Tanken med detta kapitel är att fungera som inspiration i kommande gestaltning av området, från det övergripande planet ner till detaljnivå.

Göteborg förstärkt: Landerierna

Kunskapsunderlagen *Göteborg förstärkt: Landerierna, vision och handlingsprogram*, är viktiga dokument att ha med i fortsatt planering. I planprogramsskedet gäller det främst delarna om:

- Landeristråken längs och i Mölndalsån som binder samman de bevarade spåren av landerierna längs ån, med Stora Katrinelund och Liseberg som tyngdpunkter (*Landeristråk Mölndalsån i handlingsprogrammet*)
 - Landeristråket genom Burgårdsparken som knyter vidare till Johannebergs landeri och resterna av Carlsberg, Lorensberg och Götaberg (*Landeristråk Södra vägen i handlingsprogrammet*).
 - Stora Katrinelunds koppling till Mölndalsån behöver stärkas.
- Mer om de fyra landerierna som låg längs Mölndalsåns sträckning närmast Fattighusån kommer i den historiska genomgången i kommande kapitel, samt i bilaga 1, Landerierna i bild.

Materiella och immateriella spår

Texterna är främst tänkta som inspiration i planering och gestaltning av det tillkommande. Även en första sammanställning om sannolika arkeologiska lämningar i marken, baserad på kartmaterial.

Övergripande karaktärsdrag, inspiration:

- Kopplingen till vattnet var stark, med huvuddelen av transporter på vatten och enkla hamnar till landerierna längs ån.
- Jordbruk, trädgårdsodling och handelsträdgårdar har präglat området. Växthus och orangerier fanns på flera håll.
- Stora herrgårdslänkande huvudbyggnader i parkliknade trädgårdar. Exotiska växter och planerad grönska.
- Uppvuxna träd och planterade alléer.

Övrigt övergripande:

- Arkeologiska lämningar i form av grunder, källare och strukturer efter odling kan finnas kvar i marken.

Tegelbruket

Tegelbruket grundades samtidigt som staden, på 1620-talet, och var verksam till 1830-talet. Det löstes in i etapper från 1870-talet och byggnaderna revs inför byggandet av Nya Ullevi.

Information/inspiration till fortsatt planering:

- Tegelbruket är en av stadens första och längst verksamma industrier. Delar kan finnas bevarade byggnadsdelar och andra lämningar under markmaterialet runt Nya Ullevi.
- Ett manhus i två våningar redovisas redan på illustrationer från 1600-talet. Sannolikt fanns delar kvar i den sista manbyggnaden.

Stora Katrinedal

Katrinedal delades av från Tegelbruket under sent 1700-tal. Där var stärkelsebruk, sockerbruk och sommarbostad. Det löstes in 1903 och alla byggnader revs inför byggandet av Nya Ullevi.

Information/inspiration till fortsatt planering:

- Stora Katrinedal var känt för sin vackra trädgård och de exotiska växter som odlades där. Växthus och orangeri fanns på platsen. Under en period även handelsträdgård.
- Spår efter bebyggelsen ligger sannolikt kvar under markmaterialet på norra sidan om Levgrensvägen.
- Ett personhistoriskt värde på nationellt plan finns genom att Carl Larsson bodde i den mindre av bostadshusen, Lilla Katrinedal, under en period. Fler konstnärer bodde där efter honom, och den gick under namnet Konstnärsvillan.

Vy över Mölndalsån 1916. Till vänster växthus och orangeri på Katrinedal, till höger Tegelbrukets manbyggnad.

Stora Katrinelund

Upplåtet som landeri sedan 1600-talet, löstes in 1897. Manbyggnad troligen från 1700-talet. Manbyggnad, flyglar och ett sädesmagasin står kvar och är byggnadsminne sedan 1973.

Information/inspiration till fortsatt planering:

- Landeriet omfattade från början också hela markområdet ned till Mölndalsån, där det fanns växthus, stall, odlingsbäddar, promenadvägar och en liten hamn. Under en period var det även handelsträdgård. Denna yta ligger idag under grus och asfalt i det område som används för tillfällig uppställning och liknande. En kringbyggd ladugårdsbyggnad stod där Katrinelundsgymnasiet står idag.
- En utveckling av landeriets värden genom ett samutnyttjande med gröna strukturer då marken inte används för uppställning vore en vinst för den värdefulla kulturmiljön.

Norra Burgården

Bebyggdes under 1600-tal, delar av manbyggnaden uppfördes under 1700-tal. Gården hade flyglar, stall, växthus och ytterligare bostadshus på markerna. Löstes in i etapper fram till 1904 och manbyggnaden revs 1936.

Information/inspiration till fortsatt planering:

- Vid rivningen 1936 konstaterades att byggnaden, som daterades till 1700-tal, innehåll äldre delar. Bland annat upptäcktes ett innertak från 1600-talet. Delar av inredning samlades in till museet. Källaren, som sannolikt ligger kvar under marken idag, bedömdes vara av "ålderdomlig typ".
- Anläggningen hade en tydlig anknytning till Mölndalsån och bildade en pittoresk vy mot årummet. Det fanns en enkel hamn.

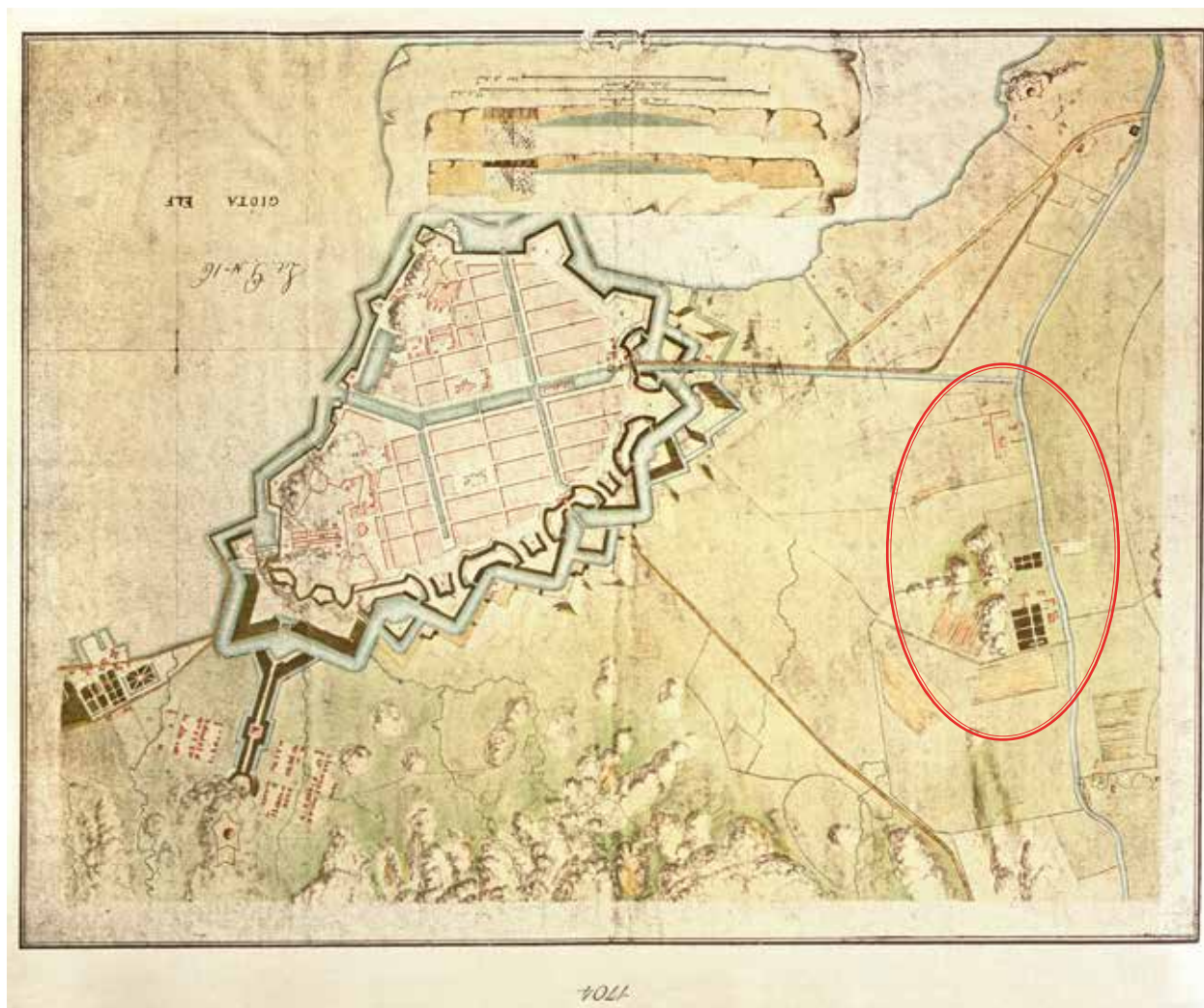
Se även bilaga 1 med historiska bilder från alla fyra landerier längs sträckan från planområdet till Fattighusåns mynning.

Norra Burgården 1914. Manbyggnaden skymtar till vänster, mitt i bild den bebodda norra flygeln, samt ekonomibyggnader.

Suecia antiqua et hodierna, av Erik Dahlberg, avbildar Göteborg år 1709 från bergen i Örgryte. Stadens viktigaste byggnader har betonats och antagligen förstörats lite, Suecia är något av ett skrytverk, men inringat syns det viktiga tegelbruket, i full produktion. Landerierna Katrinelund och Burgården var också bebyggda vid denna tid, men har fallit utanför bild.

En karta av det unga Göteborg, år 1704. Tegelbruket syns med sina stora byggnader, söder därom ligger byggnader och odlingar på Stora Katrinelund och Norra Burgården. På andra sidan om Mölndalsån syns ett gårds läge som senare skulle ge namn åt stadsdelen Gårda.

HISTORIK: OMRÅDETS UTVECKLINGSSKEDEN

Topografin, Burgårdsåsen och Mölndalsån

Vattenvägarna var viktiga kommunikations- och transportleder från tiden för stadens grundande. Nästan alla tyngre varor kom via båt. Före industrialiseringen var det framför allt järn och trä samt snickerivaror som skeppades till staden från områden uppåt och inåt landet.

Fattighusån, som egentligen borde heta kanal, grävdes ut under 1640-talet. Det skapades då en direktlänk mellan Mölndalsån och Stora Hamnkanalen så att varor kunde tas direkt in i staden. För undersökningsområdet så har det haft störst värde för Tegelbruket, men var såklart även gynnsamt för de andra landerierna.

Åsen och ån har varit de viktigaste strukturerande elementen i området.

Området i relation till den befästa staden

Göteborg grundlades som en befäst försvars- och handelsstad år 1621. Till staden hörde stora donationsjordar som arrenderades ut i ett landerisystem tänkt för odling av livsmedel för stadens behov. På vissa av landerierna startades även tidiga industrier.

Landerierna ingår i systemet kring den befästa staden Göteborg. De strukturer som skapades då är fortfarande läsbara i dagens stad.

Två landerier med jordbruk och ett med industri etablerades tidigt inom undersökningsområdet. Längst i norr startades ett tegelbruk, vilket var en viktig verksamhet i stadens uppbyggnad. Landerierna Katrinelund (senare Stora Katrinelund) och Burgården (senare Norra Burgården) arrenderades ut som jordbruk.

Efter etableringen av landerierna skedde utvecklingen långsamt. All mark mellan undersökningsområdet och staden var antingen vikt för militärt bruk, som exercisheden och garnisonskyrkogården, eller utarrenderat till landerier.

Fram till landerisystemets upplösning vid sekelskiftet 1900 utvecklades de befintliga verksamheterna inom sina ramar.

Området i stadens utkant

Örgryte socken inkorporerades i Göteborg år 1922, innan dess utgjorde Mölndalsån gränsen mellan stadens donationsjordar och den lantliga grannsocknen.

På Göteborgssidan om ån låg ursprungligen landerierna med industri och jordbruk, på Örgrytesidan mötte de då privatägda odlings- och betesmarker. En gårdsanläggning fanns också på Örgrytesidan, vilken senare gav namn åt stadsdelen Gårda.

Kartan visar landerierna cirka 1860 med röda markeringar för byggnader och grönt för odlingsbäddar och parkmark.

LANDERIerna 1621-1900

Donationsjordarna

I samband med att Göteborgs stad fick sitt privilegiebrev år 1621 donerade Kronan det område som bebyggdes med fästningsstaden Göteborg, alltså stadsdelarna Inom Vallgraven och Nordstaden. I landdonationen ingick även ett större landområde utanför murarna. Förenklat var det alla de stadsdelar som idag angränsar till den historiska stadskärnan plus de marker som tidigare tillhörde stadens föregångare Nylöse.

Marken utanför murarna arrenderades ut till lantegendomar som skulle försörja staden med jordbruksprodukter. Från början avsåg ordet landeri endast jordområdet men efterhand kom begreppet att förskjutas till att även innefatta bebyggelsen och då särskilt de större herrgårdsliknande byggnaderna som ibland uppfördes på landerimarken. Idag är det främst byggnaderna som förknippas med begreppet.

Landeriernas antal och utbredning ändrades under hela perioden som systemet var i bruk, från stadens grundande 1621 fram till tiden omkring sekelskiftet 1900. Då löstes landerierna in och på markerna växte nya stadsdelar fram.

Landerierna i undersökningsområdet

Inom undersökningsområdet har fyra av stadens landerier funnits. Två av dem, Tegelbruket och Stora Katrinedal, hyste större industrier och verksamheter medan Stora Katrinelund och Norra

Burgården ägnades åt odling. Tegelbruket var industri sedan stadens grundande.

Illustrationen på motstående sida

Illustrationen på motstående sida visar byggnader och odlade ytor från 1860 års karta, ett av de mest utbyggda skedena, lagda på dagens karta över området.

Tegelbruket längst i norr ligger idag under Nya Ullevis östra del. Landeriet Stora Katrinedal skulle komma att utvecklas med en ny huvudyggnad, parkanläggning och växthus så byggnadsprofilerna är inte helt kompletta, men läget norr om Levgrensvägen nära Gårdabron syns. Där är idag en parkeringsyta för Ullevi.

Stora Katrinelunds ekonomibyggnad låg där det idag är gymnasieskola. Odlingsmarkerna ner mot ån, växthus och den lilla hamnen är ersatta med en större parkering/uppställningsplats. Övriga byggnader är kvar, liksom den engelska parken på Burgårdsberget.

Längst i söder låg Norra Burgården. Planteringarna låg ganska mitt i dagens Valhalla IP. Byggnaderna och hamnen vid ån är borta. Även en trädkantad genomfartsväg är borta.

Mellan Burgården och Katrinelund låg några mindre byggnader som också revs vid mitten av 1900-talet.

Tegelbruket

Tegelbruket grundades samtidigt som staden, på 1620-talet. Platsen låg bra till mellan en lertäkt och ett vattendrag. Marken var ursprungligen tänkt som betesmark åt stadsbornas boskap, men betet blev "totalt förstört, genom att gräset nedtrampades vid stenkörslorna till stadens fästningsverk".

På 1640-talet grävdes Fattighusån så att vattenvägen öppnades hela vägen in till Stora Hamnkanalen. Bruket övertogs vid denna tid av Göteborgs stad. Det utarrenderades igen från 1730-talet.

Den sista manbyggnaden uppfördes 1804, och var enligt källor från år 1827 en av 18 byggnader på landeriet. Det fanns också bland annat bränneri och tegelmagasin. Tegeltillverkningen

avstannade under första halvan av 1800-talet. På 1830-talet tog Katrinelundsägaren Anders Georg Levgren över Tegelbrukets marker.

Tegelbruket löstes in i etapper från 1870-talet. Under 1900-talet hade bland annat Göteborgs hyrverk sin droskverksamhet på platsen. Man hade som mest 40 hästar i de om- och tillbyggda stallarna. Stora delar av tegelbruket revs 1943. En av stallängorna bedömdes då vara från tidigt 1700-tal eller äldre. Manbyggnaden och tegelugnen stod kvar några år till men kom att rivas någon gång i mitten av 1950-talet, före uppförandet av Nya Ullevi.

Stora Katrinedal

Landeriet Katrinedal delades av från Tegelbruket under sent 1700-tal, för anläggandet av ett stärkelsebruk. Produktionen övergick till ett sockerbruk i början av 1800-talet. Den sista mangårdsbyggnaden till bruket uppfördes 1842. Några år senare brann sockerbruket ned, varefter ingen liknande verksamhet startades på platsen. I stället uppfördes 1871 ett större herrgårdsliknande bostadshus med tillhörande parkanläggning, efter ritningar av arkitekterna A. Krüger och J.A. Westerberg. Några år senare tillkom ett mindre bostadshus, "Lilla Katrinedal", en trädgårdsmästarbostad och växthus.

På Lilla Katrinedal bodde bland annat konstnären Carl Larsson under den tid han ledde konstskolan Valand kring 1890, samt senare flera konstnärer och Valandselever. Den gick under namnet "Konstnärsvillan".

Landeriet löstes in år 1903, varefter husen hyrdes ut av kommunen. I Stora Katrinedal bodde då flera familjer. Växthuset blev handelsträdgård. Husen evakuerades i början av 1950-talet inför byggandet av Nya Ullevi. Lilla Katrinedal revs medan Stora Katrinedal brändes ner i en brandkårsövning.

Norra Burgården

Namnet härrör från den förste arrendatorn, Bur, en av de tillresta holländarna i den unga staden. Anläggningen var sedan jordbruk under hela verksamhetstiden. År 1803 delades landeriet i två delar, Norra respektive Södra Burgården. Bryggeriverksamheten som startats under 1700-talet hamnade då på Södra Burgårdens ägor.

Landeriet löstes in i etapper mellan 1897 och 1904. Mangårdsbyggnaden hade en exteriören från 1770-talet och sågs som ålderdomlig redan vid tiden för inlösen. Huvudbyggnaden, en flygel och flera ekonomibyggnader revs 1936. Redan vid den tiden beskrevs huset som värdefullt av historiker. Det utfördes därför en del undersökningar under rivningen, varvid man bland annat hittade ett bemålat tak från 1600-talet. Delar av bygg-

nadens inredning och några byggnadsdetaljer samlades in till Göteborgs historiska museum.

Det framgår inte tydligt varför byggnaden revs redan 1936, men planering för ett samlat idrottscenter påbörjades ungefär vid denna tid. Byggnaden hörde inte till de inlösta landerier som hyrdes ut som bostäder, så möjligen var det för nedgången. En av flyglarna, den norra, samt ett par ekonomibyggnader stod kvar och hyrdes ut som bostadshus fram till 1961. Då var idrottsområdet redan etablerat.

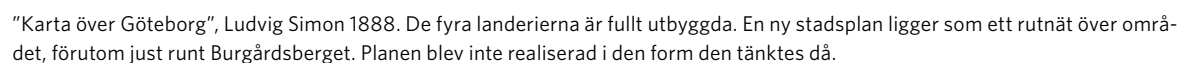
På Norra Burgårdens ägor låg även en fristående villabyggnad med 8 rum och kök som sannolikt varit personalbostad. Den låg där det idag är ett klubbhus. Byggnaden revs 1963 och bedömdes då vara från sekelskiftet 1900.

Stora Katrinelund

Stora Katrinelund är ett av Göteborgs bäst bevarade landerier och det är skyddat som byggnadsminne sedan 1973. Byggnadsminnet omfattar bostadshuset med två flyglar, ett spannmålsmagasin, en vattenreservoar samt den omgivande parken med trädgård, alléer och en engelsk landskapspark. Den är som en mindre herrgård till sin struktur.

Huvudbyggnaden innehåller sannolikt delar från 1600-talet och delar av interiören är 1700-tal. Den är i trä i två våningar med sadeltak. Flyglarna är fristående envåningsbyggnader och ramar in en gårdsplan som via terrasser leder vidare ut i landskapsparken. Sydväst om gården ligger ett före detta spannmålsmagasin som står på stolpar och en rund korsvirkesbyggnad som tidigare var vattenreservoar.

Landeriet löstes in vid sekelskiftet och ekonomibyggnaderna närmare ån (växthus, växtkast, f.d. stallbyggnad) revs i början av 1950-talet. Den kringbyggda ladugården revs på 1930-talet.

INDUSTRIALISM OCH NYA STADSPLANER

Landeriernas antal och utbredning ändrades under hela perioden som systemet var i bruk, från stadens grundande 1621 fram till tiden omkring sekelskiftet 1900. Då löstes landerierna in och på markerna växte nya stadsdelar fram.

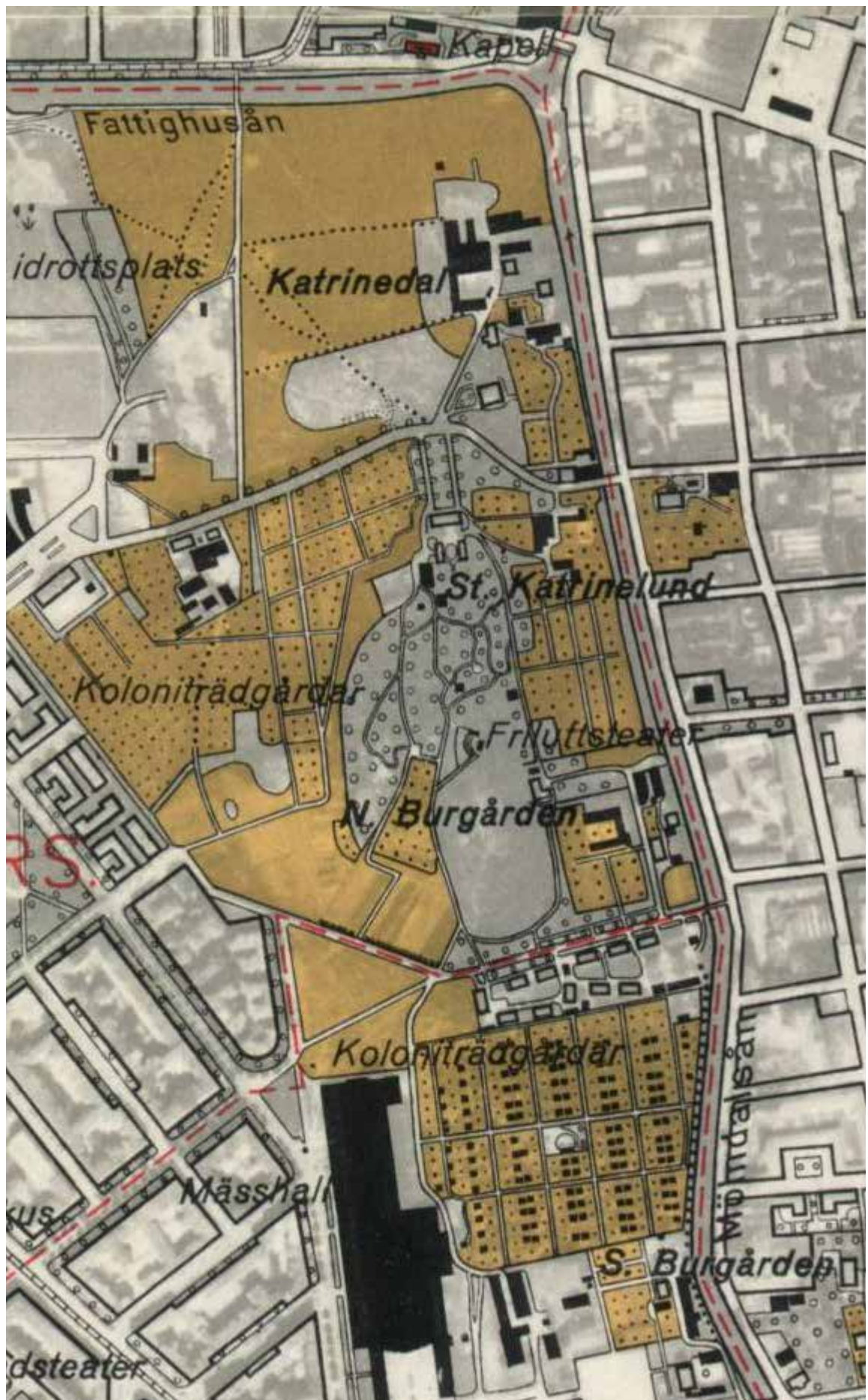
Industrialismen ändrade spelreglerna för stadsutvecklingen under 1800-talets senare del. Vid mitten av 1800-talet trodde man fortfarande att det var handelsstaden Göteborg som skulle expandera, med fler stenhuskvarter och fokus på borgerskapets önskemål och behov. Istället gjorde den industriella utvecklingen att tillverkningsindustrin växte i snabb fart och fokus hamnade på lämpliga fabrikslägen och bygge av arbetarbostäder.

Den stadsplan som skapades för undersökningsområdet och som syns som ett rutnät på motsatt sida blev därför aldrig utbyggd. Efterfrågan på stenstadskvarter överskattades 1888 då planen är daterad, det var andra typer av bebyggelse och andra funktioner som behövdes. Dessutom det inte enkel mark att bygga på. Det behövdes mer grundläggning än vad man trodde.

Gårda var privatägt och kunde snabbare omvandlas i takt med tiden. Industrisamhället Gårda med fabriker och bostäder började växa till redan på 1880-talet.

Gårdabron var en mycket viktig koppling mellan industrisamhället och staden. Här en bild från sekelskiftet 1900, med en byggnad som sannolikt var personalbostad på Katrinedal till vänster i bild.

Ekonomiska kartan 1934.

TILLFÄLLIG ANVÄNDNING UNDER TIDIGT 1900-TAL

Tillfälliga verksamheter

Efter inlösen av landerianläggningarna kunde staden börja använda ytorna för sina behov. De första decennierna dominerades av tillfälligt nyttjande. Det var först framemot mitten av 1900-talet som planeringen hann fram till området öster om Burgårdsparken.

Burgårdskolonin

Inom Burgårdens ägor, mellan Örgrytevägen och det som idag är Valhallagatan, anlades 1906 Burgårdskolonin, Göteborgs första koloniområde. Det var den nybildade "Föreningen Göteborgs koloniträdgårdar" som anlade och fördelade de närmare 130 lotterna. På dem växte det upp små kolonistugor och lummiga trädgårdsodlingar.

Kolonin avhystes inför bygget av Valhallabadet i mitten av 1950-talet. Det finns idag inga fysiska spår av odlarverksamheten.

Nödbostäder

Bostadsbaracker ställdes upp i "bostadskolonier" på många håll inom staden under de ekonomiskt svåra tiderna i början av 1900-talet. På våren 1917 stod 14 baracker klara för inflyttning söder om Norra Burgården.

Paviljongerna var enkla envåningslängor med fyra lägenheter i varje. De hade plankväggar och sparsam inredning. På vissa håll stod de kvar till in på 1950-talet, men Burgårdskolonin revs redan 1923 inför Göteborgsutställningen.

Idag finns inga fysiska spår efter Burgårdens bostadskoloni.

Burgårdsteatern

Under 1920-talet anlades Burgårdsteatern, en utomhusteater inne i Burgårdsparken. Teatern stod kvar fram till 1951.

Det finns inga tydliga lämningar efter teatern idag.

Jubileumsutställningen 1923

En jättehall uppfördes nära Korsvägen för industriutställningen 1923, en del av Göteborgsutställningen. Den blev starten för den mässanläggning vi ser idag. År 1939 ersattes den första hallen med en ny strax öster om jubileumshallen.

Av jubileumshallen finns inga fysiska spår.

Daghemmet

Ett daghem uppfördes vid slutet av 1940-talet, ungefär mitt på ytan mellan Katrinelund och Burgården.

Det är samma byggnad som idag står intill Burgårdsgymnasiet vid Valhallagatan, dit det flyttades i början av 1960-talet.

Burgårdskolonin med Burgårdsparken i fonden. Stugorna byggdes av kolonisterna själva enligt regler om storlek och annat.

Bilden är från Härlanda bostadskoloni, men visar samma struktur som bostadskolonin i Burgården.

Burgårdskolonin

Burgårdskolonin var Göteborgs äldsta kolonistugeområde, grundat 1905. Det bestod av 127 lotter med små stugor på ca 150 kvadrat odlingsmark. Hela anläggningen var inhägnad och på kolonin fanns även en dansbana.

Kolonisterna sades upp inför byggandet av Valhallabadet och halva området avröjdes vintern 1952-1953. Resten fick en liten frist men försvann strax därefter.

Mellan Burgårdskolonin och Skånegatan, ungefär där Scandinavium nu ligger, fanns ännu in på 1920-talet ingen bebyggelse utan där låg kolonisternas potatisland.

Inför jubileumsutställningen 1923 annekterades både potatislanderna och ÖIS idrottsplats Valhalla närmare Korsvägen och här byggdes den väldiga hall som huserad industriutställningen.

Industrihallen stod kvar långt efter utställningen 1923 och rymde Svenska Mässan, tennisbanor, miniatyrgolf, danslokal med mera.

Bostadskolonin

När bostadsbristen i första världskrigets spår blev som värst byggdes nödbostäder på många håll i staden. På nuvarande Valhalla IP, närmast Valhallagatan, byggdes en grupp av 13 bostadspaviljonger och uthus, allt i rödmålat trä.

Området stod klart våren 1917 och bestod av 4 hus med sammanlagt 20 lägenheter om 1 rum och kök, 6 hus med sammanlagt 24 lägenheter om 1 rum och kokvrå, 2 hus med sammanlagt 16 spisrum och 1 hus med 4 lägenheter om två rum och kokvrå. Vidare fanns 3 tvättstugor, 3 torkrum, 32 avträden och 12 vattenposter.

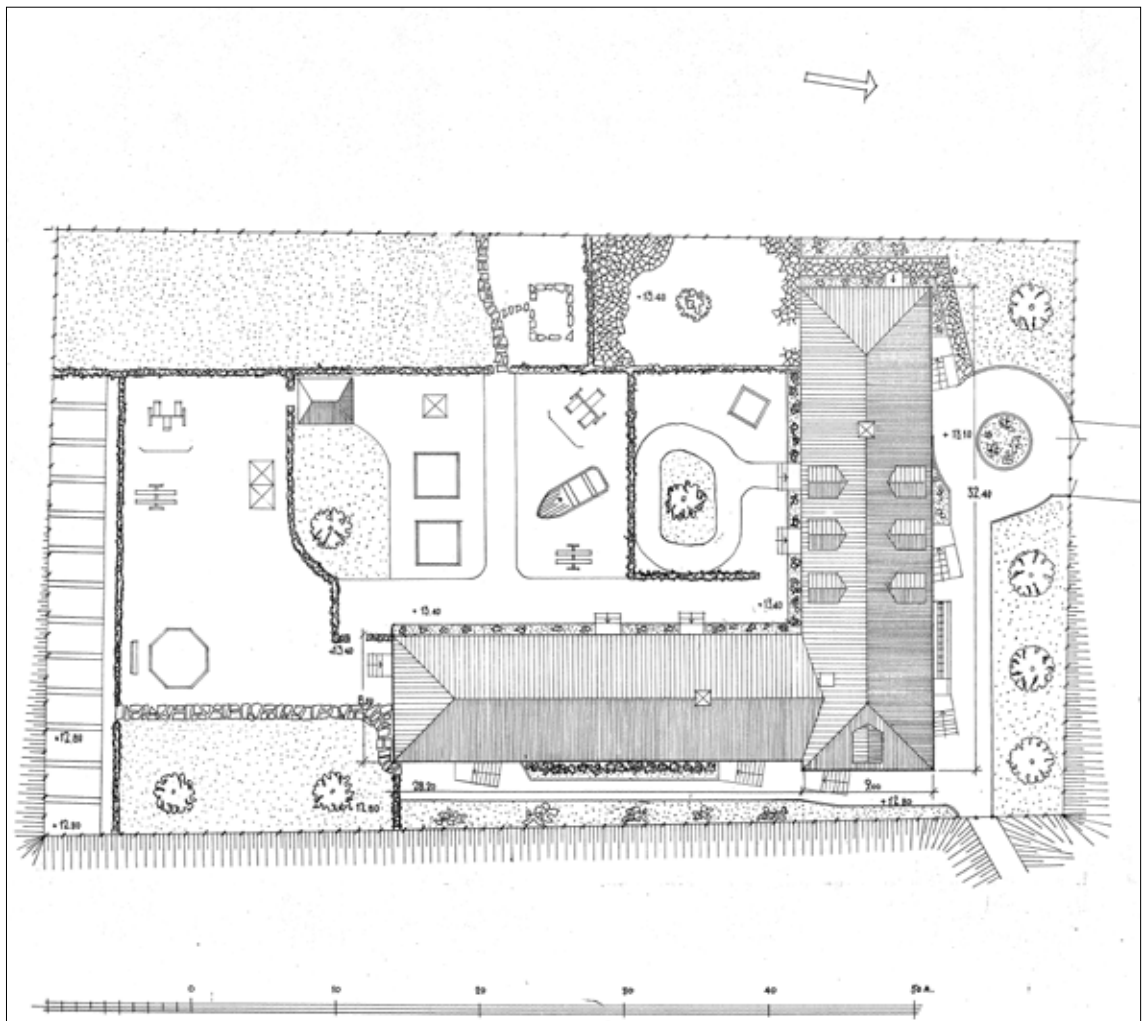
Paviljongerna vid Burgården revs vid mitten av 1930-talet. I Härlanda och Kungsladugård fanns de kvar in på 1950-talet.

Husen var av trä och byggda i en våning, väggarna var betydligt tunnare än i vanliga hus, inredningen enkel. Källare och vind saknades, liksom oftast el. De byggdes inte bland de vanliga husen utan i fristående områden i staden. Grupper med bostadspaviljonger byggdes i Kungsladugård, Banehagen, Ekedalen, Kustens varv, Burgården, Gullbergsvass, Härlanda och vid Gamlestadsvägen. De var byggda efter standardritningar med lägenheter i storlek från spisrum till ett rum och kokvrå. Tvättstuga och avträden fanns i uthus. En mycket grov uppskattning pekar på att det under 1920-talet fanns ca 500 lägenheter i paviljonger som dessa.

Som fotnot kan nämnas att även Exercishuset användes som nödbostäder under bostadskrisen. Där inreddes ett femtiotal nödbostäder 1921

Föreställning på friluftsteatern 1935

Plan över daghemsbyggnaden och utemiljön 1947

Friluftsteatern

Burgårdens friluftsteater startades 1926 och låg där skateparken är idag. På kartan på sidan 34 är teatern inskriven och man ser de små byggnaderna som var sceneriet.

Efter ett år tog skådespelerskan Elsa Textorius över som direktör, vilket hon var till teaterns sista säsong 1951. Den hade 250 sittplatser och två små hus som fast scendekor.

Friluftsteatrar fanns på flera ställen i staden under denna tid, bland annat på Liseberg och i Slottsskogen, och hade en repertoar som vi väl idag skulle kalla buskis. De har inte lämnat några tydliga spår i källor och litteratur, ännu.

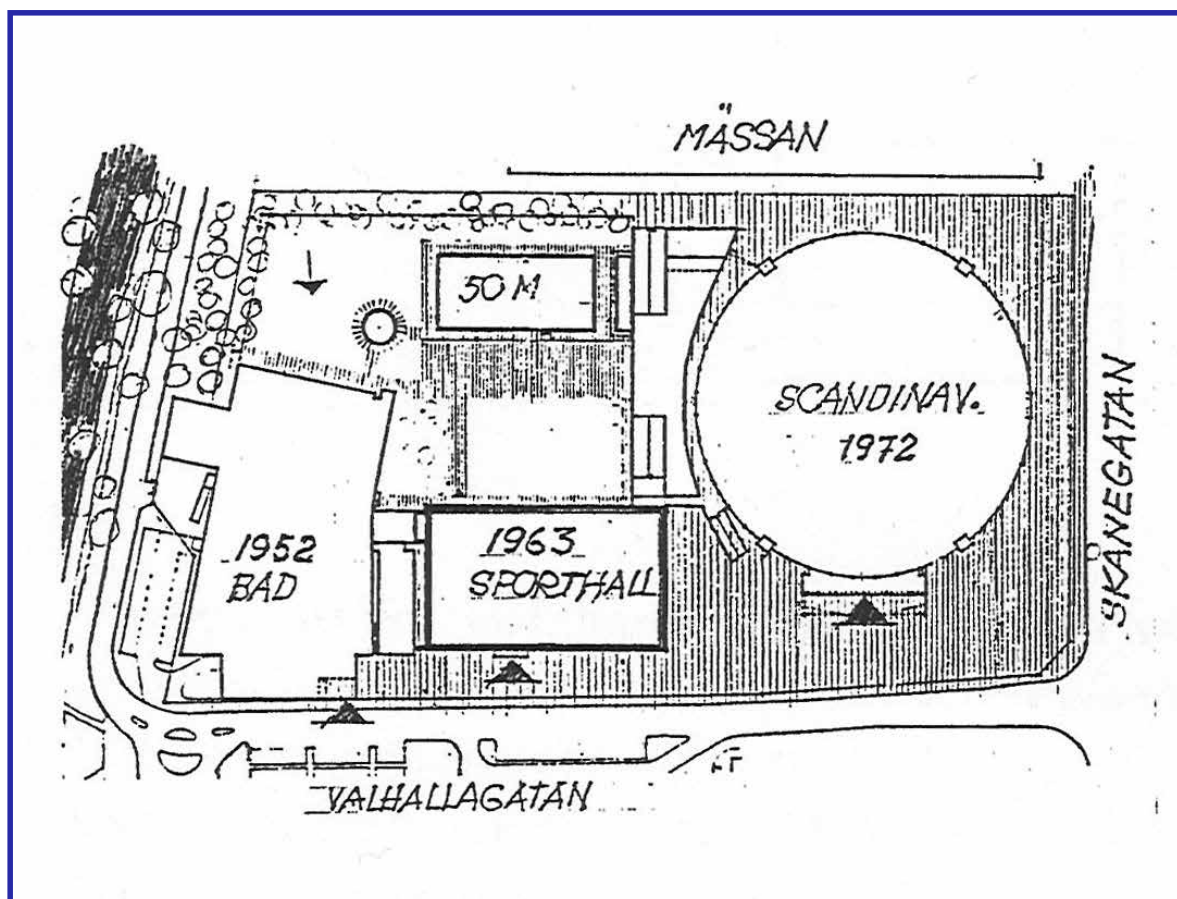
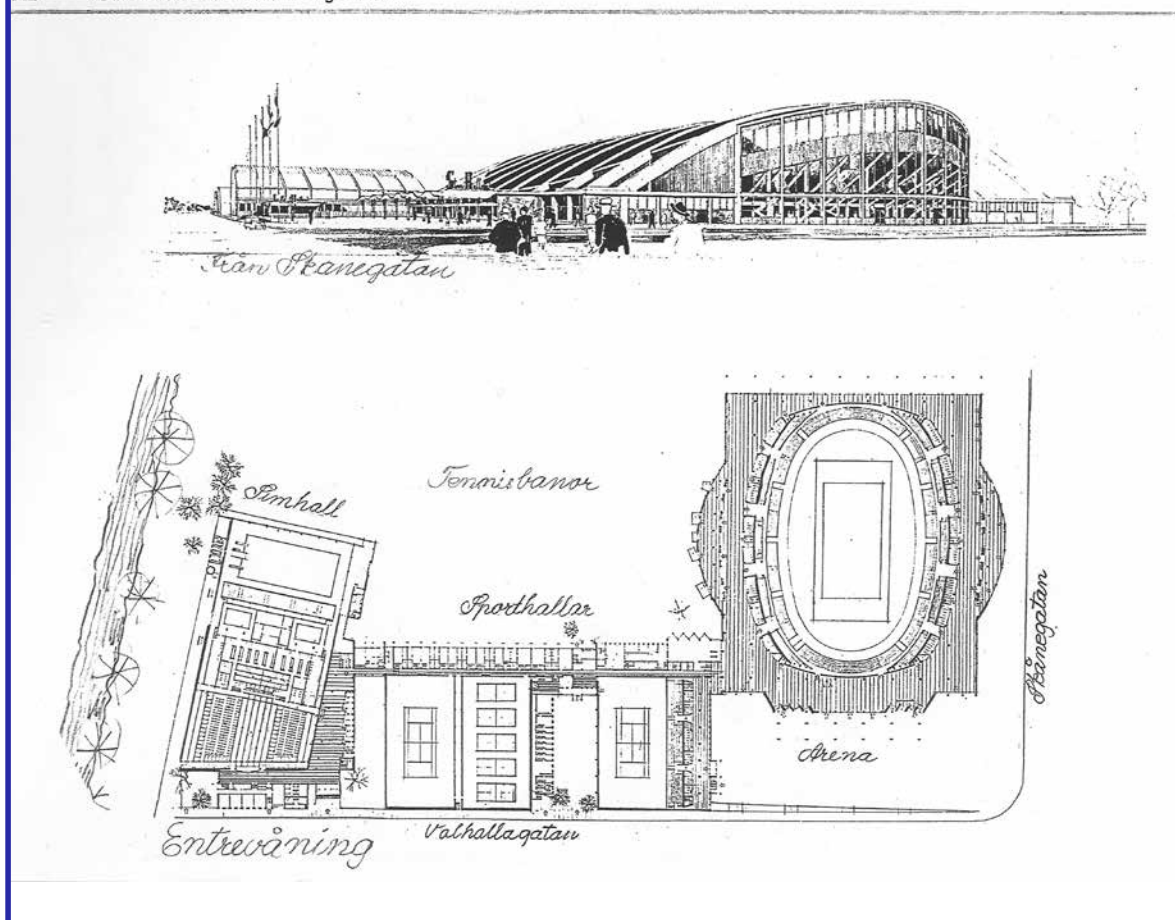
Daghemmet

Ritningarna till en nybyggnad av "1-vånings daghem av trä" är daterade 1947-10-21 och signerade av C. Björkegren vid HSB:s arkitektkontor.

Arkitekten Clarence Björkegren har ritat ett flertal hus för HSB, många i östra Göteborg och på centrala Hisingen. Hans signatur finns även på barnrikehus i Kålltorp och grannskapsenheter i Guldheden. HSB bidrog mycket till byggandet av "folkhemmet" under mitten av 1900-talet.

Daghemmet uppfördes först ungefär mitt på ytan mellan Katrinelund och Burgården, men flyttades i början av 1960-talet till den plats där det står idag. Byggnaden har kvar mycket av sin 1940-talsskaraktär.

1.2 "Bad och idrottshus" i Göteborg – 1948

1950-2000: PLATS FÖR BAD OCH IDROTT

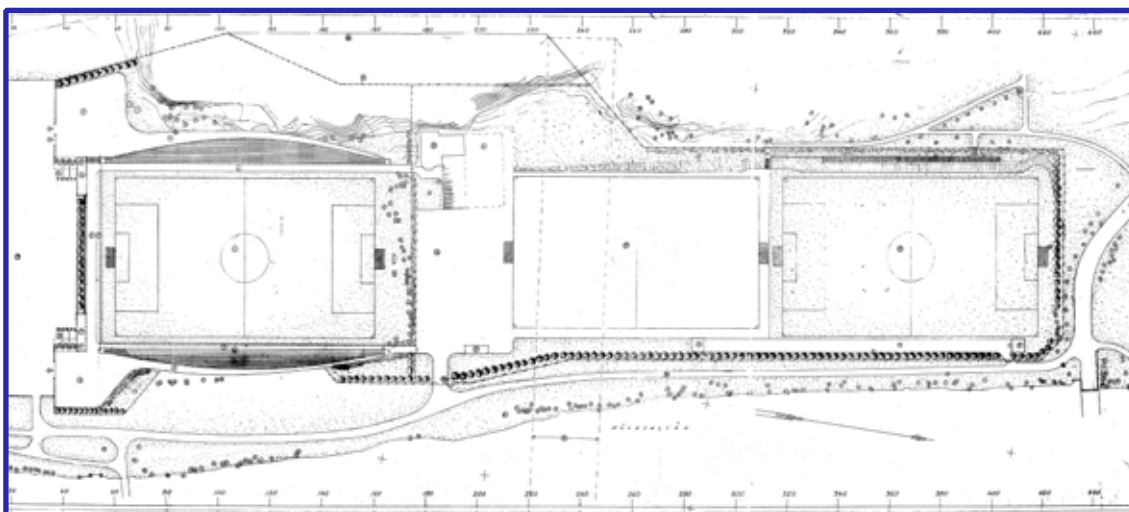
Planerna för att lägga ett idrottscentrum i denna del av staden startade på 1940-talet. En arkitekt-tävling för ett nytt badhus hölls 1948 och vinnare blev "3 ronden" av arkitekt SAR Nils Olsson. Det innehöll inte bara en simhall utan en stor sport- och simhallsanläggning med ett större komplex av träningshallar och arenor för olika ändamål. Förslaget reste sedan vidare till olympiska spelen i London. Vid OS 1948 fanns fortfarande kultur med bland tävlingsformerna och Nils Olssons simhallsritningar knep bronsmedaljen i stadsplanering. Sveriges enda någonsin.

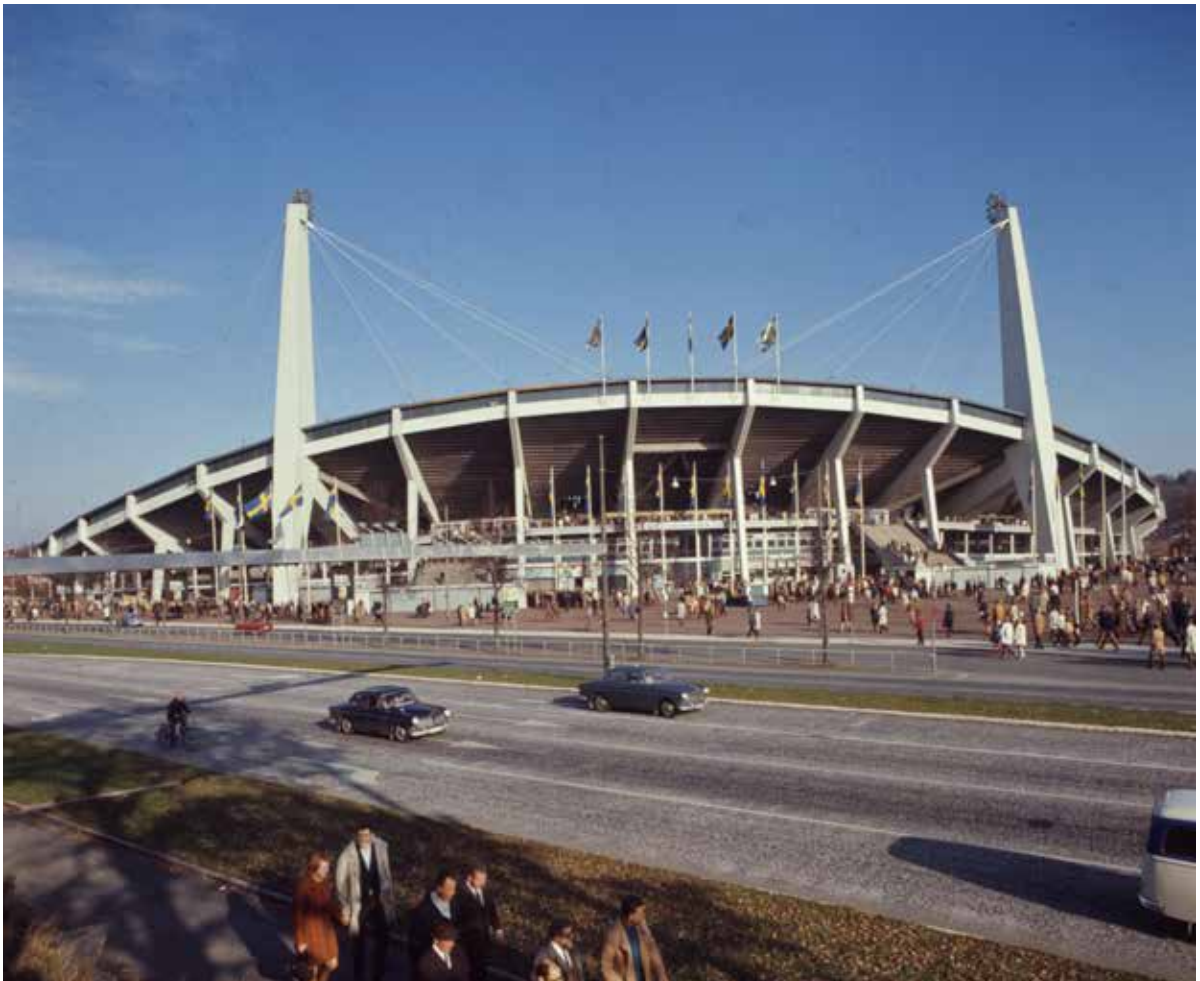
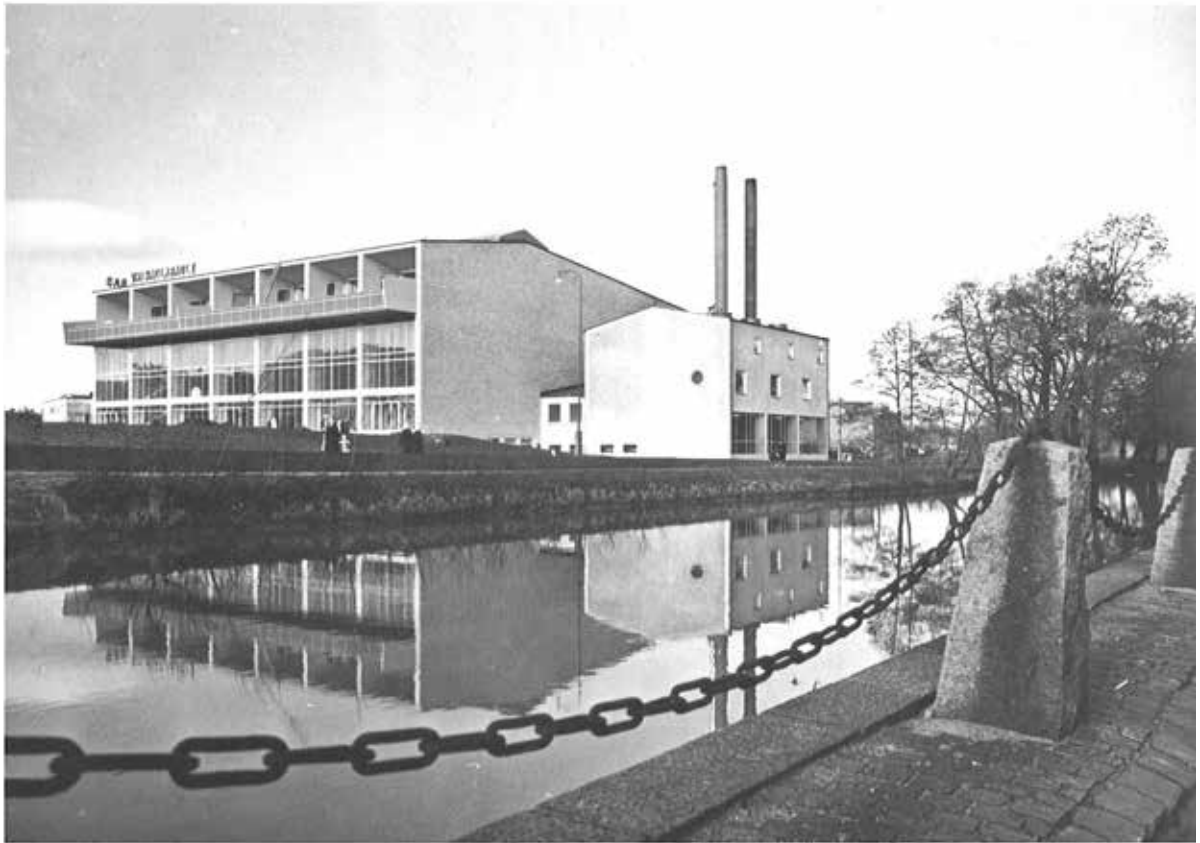
I september 1951 avled den 60-årige arkitekten och det föll på kollegan Gustaf Samuelssons lott att bearbeta och fullfölja Olssons tankar. Innehållet i idrottscentret runt Valhallagatan sattes redan vid denna tid, även om det skulle ta drygt två decennier att färdigställa det.

Simhallen Valhallabadet var den första som uppfördes. Det invigdes 1956. Sedan byggdes Valhalla idrottsplats och Valhalla sporthallar mitt på 1960-talet, och sist Scandinavium som invigdes 1971. Den runda amfiteaterlika sportarenan var dock redan med i planerna 1948. Utomhusytor för tennis och bollsporter fanns dock tidigt.

Noterbart är också att arkitekterna Nils Olsson, Gustaf Samuelsson och Poul Hultberg som rita de flesta av byggnaderna alla var med på det första förslaget 1948.

På motstående sida syns planer från 1948 (del av det vinnande tävlingsförslaget) och 1975 (skiss ur Poul Hultbergs verksamhetsberättelser). Det tog några decennier men det ursprungliga förslaget blev till slut genomfört med ganska små förändringar. Nedan syns del av ritningarna för Valhalla Idrottsplats från 1962.

Valhallabadet

Först ut bland idrottsanläggningarna var alltså Valhallabadet, som invigdes i december 1956. Det ersatte då både Renströmska badet i Haga, som främst var en renlighetsanläggning men även hade en liten bassäng, och Lisebergssbadet som var en större utomhusbassäng från 1930-talet.

När badhuset invigdes i december 1956 var det Skandinaviens största och mest moderna. Här fanns en vacker simhall med mosaikklädda väggar formgivna av Nils Wedel, en bassäng som kunde delas upp genom en höj- och sänkbar hydraulisk brygga, hopptorn, solterrasser och en solplage med stor gräsmatta och plaskbassäng för barn. Mosaiken av konstnären Nils Wedel är ett offentligt konstverk i särklass för en offentlig inrättning. Det finns även konst av Taisto Kaasi-nen i Valhallabadets romerska badavdelning.

Valhallabadet består av fem byggnadskroppar som placerats förskjutna i förhållande till varandra. Uppdelningen ger badet ett ganska småskaligt intryck trots att det är en stor anläggning. Entrésidan utåt gatan utformades som en låg diskret byggnad med fasader i traditionellt gult tegel medan gårdssidan längs solplagens gräsplan fick en hög uppglasad fasad som gav simhallen ljus och rymd.

År 1967 kompletterades badet med en utomhus 50-metersbassäng. Den täcktes vintertid av ett stort tält. Lösningen behölls till 1987 då en helt ny inomhus 50-metersbassäng stod klar.

Nya Ullevi

Uppfördes till Fotbolls-VM 1958, efter ritningar av de Malmöbaserade arkitekterna Janecke och Samuelsson. De ritade en monumental modernistisk anläggning med mycket karaktäristisk arkitektur, med ambitionen att skapa ett landmärke i staden. Läktarnas tydliga konstruktion och de höga ljuspylonerna samt takets obrutna svepande linje utgör viktiga karaktärsdrag.

Inför bygget av arenan revs de två landerierna Tegelbruket och Stora Katrinedal. Arenan har länge använt de ytor som tidigare var odlingsmarker på Stora Katrinelund för logistiken kring de stora evenemangen.

Ovan: Valhalla IP och träningsplaner 2010. Bild ur Go:Kart

Till vänster: Valhalla sporthallar 1993, foto ur "Hus 43 93"

Valhalla idrottsplats

Idrottsplatsen Valhalla invigdes 1964. Ritningarna utfördes av Göteborgs Drätselkammare, Husbyggnadskontoret. Prioritet låg på funktionerna. Området var tänkt som ett komplement till idrottshuset längs Valhallagatan och kompletterade idrottscentret.

Idrottsplatsen fyllde ut hela området mellan Valhallagatan och Nya Ullevi, alltså all den mark som var odling till gamla landerierna. Längst i söder byggdes en gräsplan med halvmåneformade betongläktare med plats för 7-8 000 åskådare, norr om den en grusplan och en gräsplan. Mellan arenan och grusplanen står en byggnad med omklädningsrum och expedition som tillkom vid samma tid.

Träningsplanerna mot norr har blivit mer och mer parkering och upplag med åren. Det finns en bit grusplan kvar och löparbanor på den norra delen, men huvudsaklig användning är inte idrott idag.

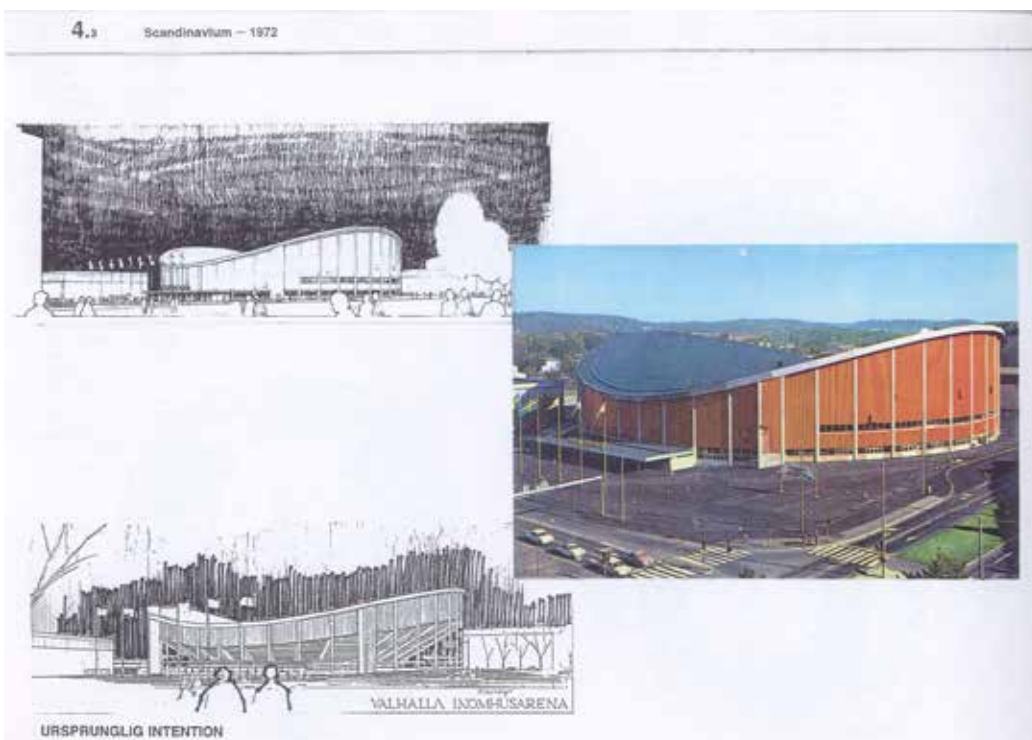
Inom parentes så låg den första Valhalla IP ungefär där Svenska Mässans huvudentré ligger idag, nära Korsvägen. Den var ÖIS första anläggning, invigd 1908 och inlöst av staden inför Göteborgsutställningen 1923.

Valhalla sporthallar

Byggdes 1966 och innehåller träningshallar. Ritades av Poul Hultberg, som även senare skulle stå för ritningar för Scandinavium. Valhalla sporthallar blev en av Valhallagatans mer anonyma byggnader, trots att den egentligen inte är särskilt diskret, vare sig arkitektoniskt eller volymmässigt.

Materialmässigt är de tänkta som en fortsättning på Valhallabadets tegelfasad. Formmässigt enkla volymer med hela tegelytor kontra glasytor - en lugn kontrast mot mer röröiga former i blivande Scandinavium.

Från Valhallabadets byggnadstid tills sporthallarna byggdes var det utomhusbanor för tennis.

Scandinavium

År 1969, inför Göteborgs 350-årsjubileum år 1971, aktualiserades det gamla tävlingsförslaget på en rund arena i korsningen mellan Valhallagatan och Skånegatan på nytt. Staden sökte ett lämpligt byggnadsverk som kunde bli ett bestående minne av jubileet och Scandinavium fyllde de kriterierna.

Arkitekten Poul Hultberg arbetade för Nils Olsson när tävlingsförslaget för hela området togs fram. Det var dock i egen firma som han reviderade ritningarna på det runda huset och skapade en byggnad för 1971. Arenan uppfördes som idrotts- och kulturcentrum och invigdes med en filharmonisk konsert följt av en uppsättning av "Hair".

Scandinavium uppfördes som en helt fristående byggnad. Den blottade konstruktionen, upprepningen av fasadmotiven och fasadmaterialet (betong och orange färgad kraftigt trapetsprofilerad plåt) hör till dess främsta karaktärsdrag. Arkitekten hade önskat fasader i glas, men de utgick av kostnadsskäl. Den ganska stora och

mintgröna tillbyggnaden till entrén som gjordes under 1980-talet är ritad av samma arkitekt.

Till vänster syns området under andra halvan av 1980-talet, när det första Gothia Towers var klart men Scandinaviums entrébyggnad ännu inte var ombyggd. Bilden nederst är ur boken "Hus 43-93" med exempel ur arkitekten Poul Hultbergs produktion. Noterbart är att arkitekten inte ens dryga 20 år efter Scandinavium stod klart har släppt sin ursprungliga idé om en uppglasad arena. Den redovisas nere till vänster, med bildtexten "Ursprunglig intention".

Som en fotnot kan nämnas att Scandinavium på sin hemsida har mycket intressant historik om byggnaden och dess verksamhet.

Digitalt museum: <https://gotevent.se/arenor/scandinavium/digitalt-museum/>

Landeriet Stora Katrinelund på svartvitt foto från 2022. Odlingstorna räckte hela vägen ner till ån och en liten hamnbassäng syns vid ån mitt på odlingsmarken. Vid denna tid fanns även en liten damm nära Levgrensvägen. Orangeri låg nära vattnet och ladugård på gymnasiets nuvarande gård. Även i parken fanns fler byggnader än idag. På motstående sida: Grundillustrationen.

KÄLLOR

Ekberg, Stina, Gårda och evenemangsstråket, Kulturmiljörapport 2016, Göteborgs stad, stadsbyggnadskontoret

Kulturmiljövision, Göteborg förstärkt: landerierna, Göteborgs stadsmuseum, kulturmiljörapport 2018:01

Augustsson, Adam m.fl., Göteborg förstärkt: Landerierna, Handlingsprogram för ett stärkt riksintresse, WSP för Göteborgs stadsmuseum, kulturmiljörapport 2018:06.

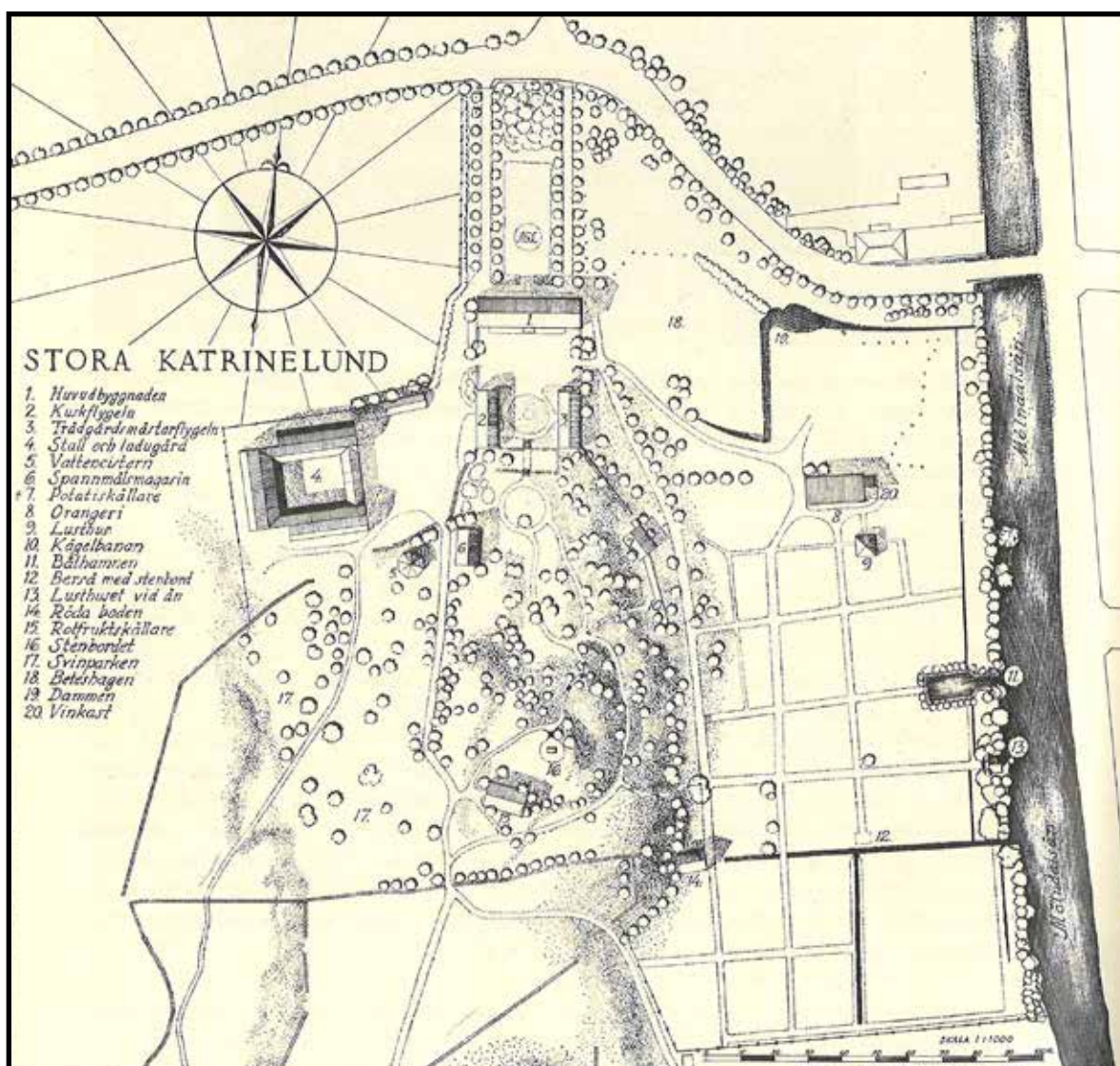
Moffett Spak, Anna, Vattenvägar - en bok om livet på Göteborgs vatten, Kabusa Böcker 2006

Lindgren, Anette & Peter, Sanja, Valhallabadet - kulturhistoriskt underlag, Göteborgs stadsmuseum, kulturmiljörapport 2013:04, reviderad 2023

Thulin, Otto m.fl., Göteborg, serien Svenska stadsmonografier, Förlagsaktiebolaget Religion och Kultur, Halmstad 1948

Hultberg Poul, Hus 43-93, några exempel från Poul Hultbergs aktivitetsverksamhet, FFNS Arkitekter 1993

Göteborg stads bevarandeprogram
Byggnadsminnesförklaring Stora Katrinelund
Vård- och underhållplan för Stora Katrinelund

Två bilder av manuset på Tegelbruket. Den övre från sekelskiftet 1900, den undre från tiden innan rivning på 1950-talet. Det ligger en grupp båtar vid gaveln. Området användes bland annat som uppläggsplats för fritidsbåtar vid denna tid.

TEGELBRUKET

Göteborgs Hyrverk hade verksamhet i byggnaderna under första halvan av 1900-talet. Det var en droskrörelse, uthyrning av hästdroskor och bilar, som var verksamt till 1950-talet. På tegelbruket hölls hästar. Byggnaderna på bilderna stod kvar sedan tiden som tegelbruk

GÖTEBORGS MUSEI ARKIV 275'11

Göteborg

Tegelbruket

Stadens 12 rote, nr 68

AB Göteborgs Hyrverks byggnader på fastigheten nr 68 i 12:e roten. Bilderna tagna i samband med avröjningen av byggnaderna enl. fastighetsnämndens protokoll av den 15 nov. 1955.

D:13.609.

Området från Ävägen.

D:13.610.

Från avröjningen.

D:13.611.

D:13.612.

Boningshuset av tegel under sitt valmade tak och med tillbyggd smedja.

TEGELBRUKET

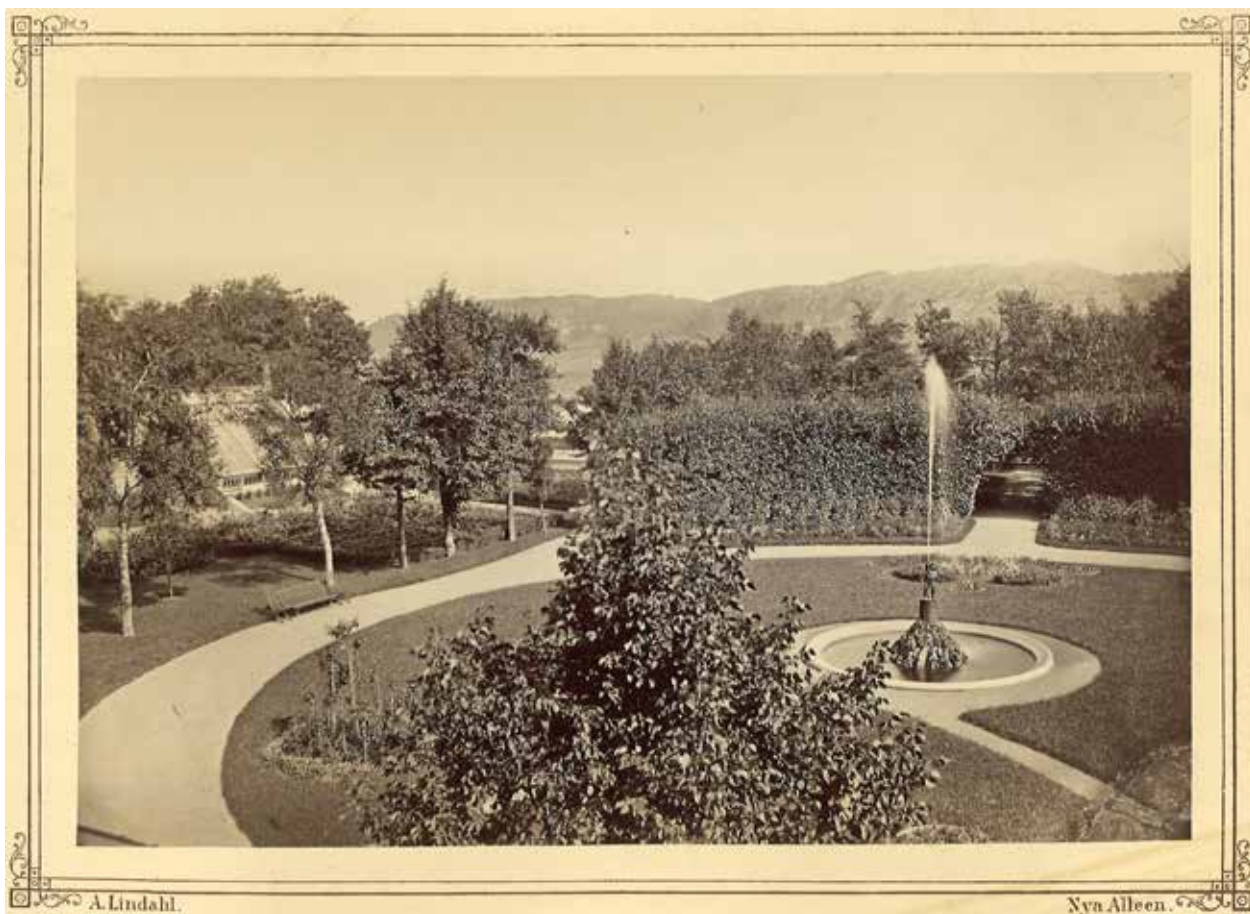

Bilder från 1916 från Mölndalsån. Överst syns Stora Katrinedals växthus i högerkanten. Bilden nedan är närmare Fattighusån.

Andra generationens manhus på Stora Katrinedal, uppförd 1871. Bilder från sekelskiftet 1900 av hus och trädgård..Nere till höger är växthus och orangeri från ån, med Tegelbrukets manbyggnad i bakgrunden.

STORA KATRINEDAL

GÖTEBORGS MUSEI ARKIV

259:1

Göteborg

Stora Katrinedal

Hus vid Levgrensvägen (nr 6)

D: 14.617.

D:14.618

D:14.619.

D:14.620.

Foto: H. Wideen den 18.1.1958.

STORA KATRINEDAL

Bilder från 1950-talet på Katrinedals växthus och på ett stenhus som stod vid Gårdabron. Det är inte helt tydligt vad det innehåll men det kan ha varit kvar sedan brukstiden.

Det fanns också ett mindre bostadshus, Lilla Katrindeal, som var den byggnad som kallades "konstnärsvillan", bild på nästa sida.

LILLA KATRINEDAL

GÖTEBORGS MUSEI ARKIV

179.1

Göteborg

Lilla Katrinedal

Foto: Allan Nilson den 8 december 1955.

D:13.574

D:13.575

Lilla Katrinedal från tegelbruksområdet med Stora Katrinedal i bakgrunden.

D:13.866

Lilla Katrinedal kort före avröjningen i maj 1956.

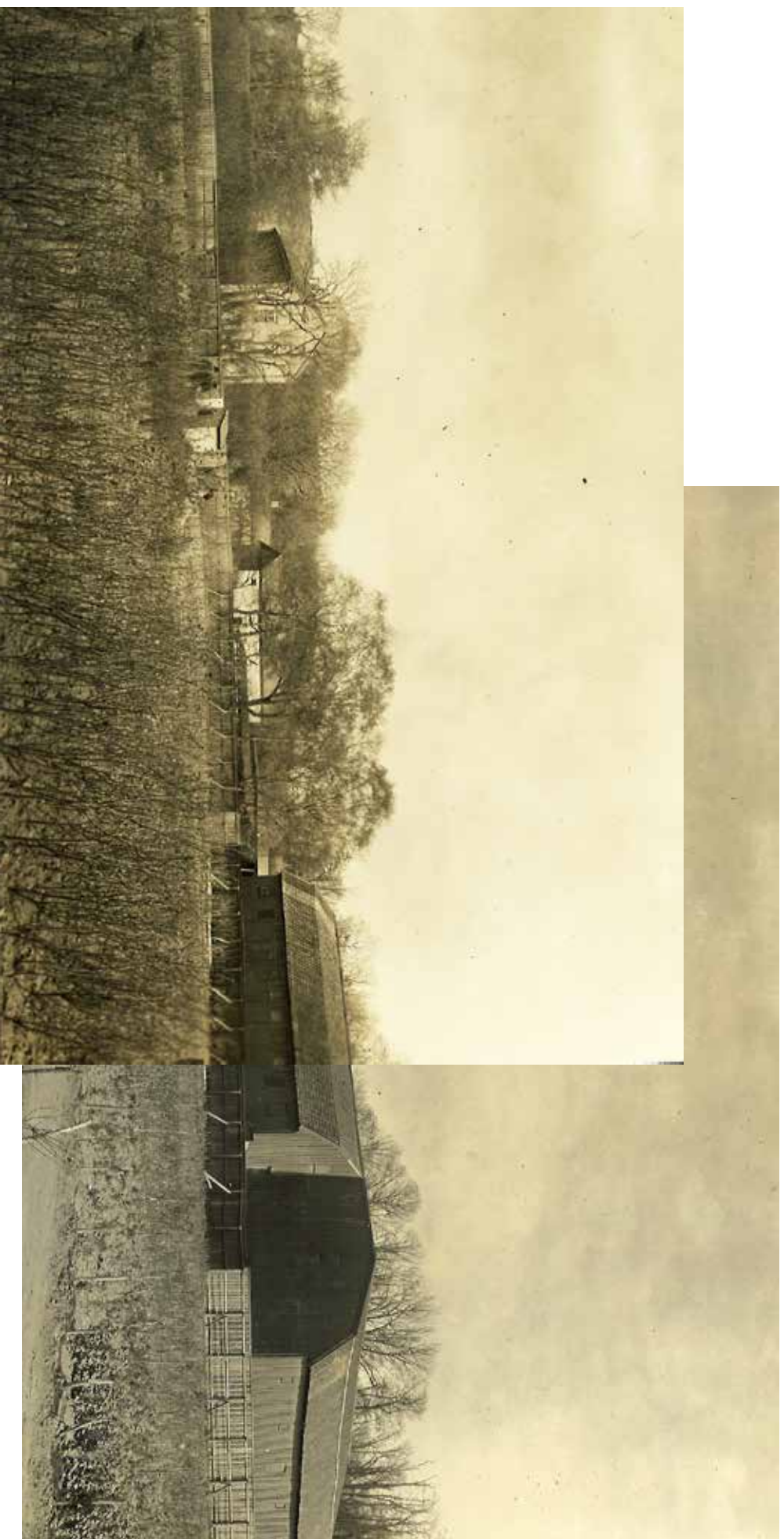

D:13.867

STORA KATRINELUND

Vy mot mangården och en bild från entrégrindarna mot Levgrensvägen, tidigt 1900-tal. Byggnaderna och grindstolparna är bevarade.

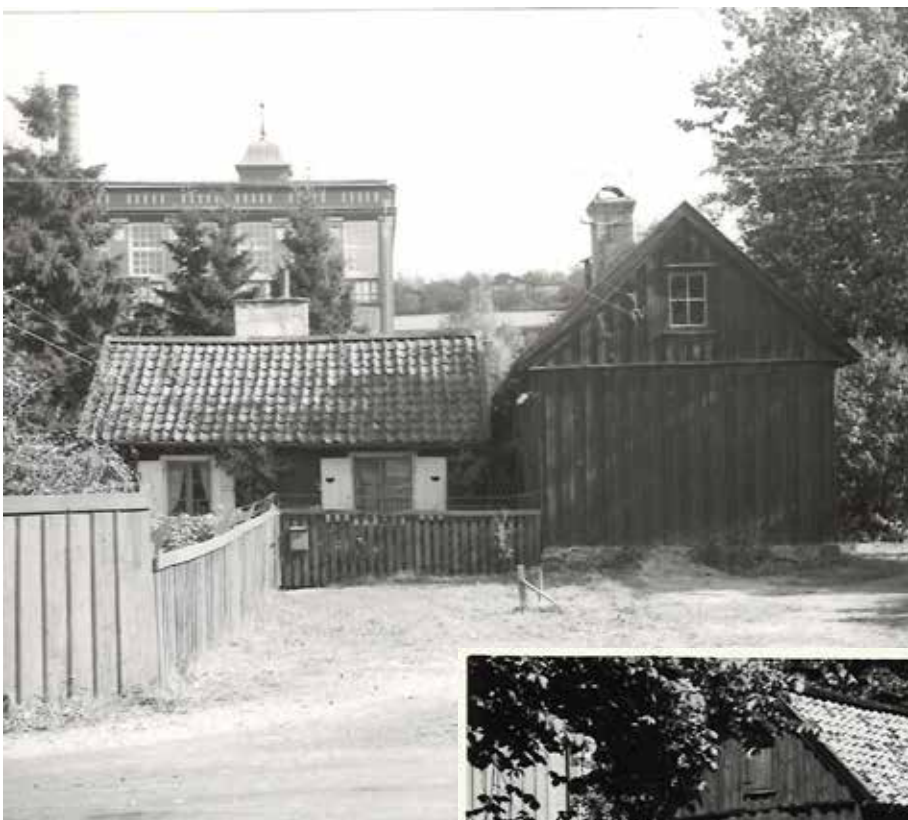

STORA KATRINELUND

Till vänster en vy mot Stora Katrinelund från ungefär dagens korsning mellan Levgrensvägen och Skånegatan. I förgrunden Katrinelunds kringbyggda ekonomibyggnad och dess åkermark. På denna sida orangeriet som låg tillsammans med och flera växthus och ett stall. Nedan den lilla hamnen vid Mölndalsån.

Ovan: Manhuset från en av åkrarna i väster. En genomfartsväg gick mellan huset och åkern och fortsatte mot Stora Katrinelund.

Till vänster: Flygelbyggnaderna, överst den norra och nederst den södra. De vette mot trädgården och ån och den norra var bebodd.

Alla bilder är från 1900-talets första decennier.

På motsatt sida: Burgården från vattnet. Överst mangårdsbyggnaden och nederst norra flygeln med ekonomibyggnader, och hamnläget. Bortanför flyglen låg en lång stallbyggnad i vinkel mot vattnet.

NORRA BURGÅRDEN

Ovan och ovan på motsatt sida: Manhuset från genomfartsvägen

Nedan. Rivning 1936

Nedan motsatt sida: Bilder av en 8-våningsvilla på Norra Burgårdens marker, sannolikt en personalbostad.

NORRA BURGÅRDEN

Göteborgs Stadsmuseum

Norra Hamngatan 12, se-411 14 Göteborg

Tel: +46 (0)31-368 36 00

stadsmuseum@kultur.goteborg.se

GÖTEBORGS
STADSMUSEUM

goteborgsstadsmuseum.se